

БЪЛГАРО-ТУРСКОТО „БРАТСТВО ПО ОРЪЖИЕ“ НА
ДОБРУДЖАНСКИЯ ФРОНТ ПРЕЗ 1916 г.

Калчо К. Калчев

THE BULGARIAN-TURKISH „BROTHERHOOD-IN-ARMS“ AT
THE DOBRUDJA FRONT IN 1916

Kalcho K. Kalchev

Abstract

The present work is focused on the dynamics of the problems of the Bulgarian-Turkish military interaction during the war against Romania in 1916. The underlying thesis is that in spite of the joint military operations against the common enemy, the brotherhood-in-arms was a fiction because it was a political formula related to completely different geopolitical goals of the now-allied former enemies.

Key words: *General Stefan Toshev, Enver Pasha, Turkish divisions, Romanian units, retreat in disorder, war decorations*

Дълго време в българската военноисторическа литература нямаше съвременно научно изследване за съвместните военни действия на българската и турската армия на Добруджанския фронт. Преди десетина години обаче във военноисторическия печат бе публикувана статия по този въпрос¹. И макар мнението ми за тази публикация да не е отрицателно, не би било еретично, ако се опитам да добавя някои нови невидени или недооценени детайли, без да предявявам претенцията качествено да коригирам двамата автори. Още повече че в моята обобщаваща визия относно ценността на научните трудове, касаещи военнополитическото и техническо сътрудничество

между едногодишните съюзници в Голямата война, един не толкова обемист статиеен материал на двама български автори би могъл да бъде детайлизиран и допълван.

Изведено пред скоби трябва да се изложи уговорката, че стойността на статията е значителна, поради това, че е намерена сполучлива мяра в съчетаването на идиографските (фактофиксиращите) знания с номотетичното начало. Би могло с увереност да се твърди, че с посоченото заглавие е направена крачка напред в проучванията на българо-турските отношения в сравнение с оставеното ни като научно наследство от Военноисторическата комисия през 30-те–40-те години на XX век². Независимо от формалното negliжиране в „Бележки”-те към статията на най-значимото историографско достижение по този кръг от проблеми от страна на авторите, независимо и от някои дребни неточности, в тази статия се доказва познаване в дълбочина на основния източников (архивен и мемоарен) материал и стремеж за придържане към обективизма при излагането на процесите и събитията. Отрадно впечатление у читателя остава и приложно-иллюстративния материал.

Ако трябва да се сравнява тази статия с публикация, отнасяща се до същата проблематика на турския колега *Нурджан Фидан*³, не би следвало да не се признава, че в своята хомогенност и цялост в научно отношение изследването на двамата български автори стои по-добре. Зад този извод не трябва обаче се вижда игнориране на приоритета, който има турският колега във фактологичното осветляване на военните действия на османските военни части не само в Добруджа, а изобщо „на Румънския фронт”, както той се изразява. (Отделен въпрос е, че при предаване българския превод на статията на турския колега би следвало преводачът или редакторът да внесе актуални пояснения върху географско-топографския лексикон на авторския текст и да познава българските аналози на споменавани селищни и други топографски названия.) Съвременният български читател не е длъжен да знае, че *Ефляк* (Eflak) е Влахия, а *Кронцад* е Брашов. Само отлично познаващ в детайли историята на Първата световна война, и в частност военните действия срещу Румъния, би могъл да се досети напр. че с Мустафааси е всъщност тогавашният населен пункт *Мустафа ачи*, находящ се северно от Кара Омер (днес

Негру вода), че Амузаджа е тогавашното селище *Амузача*, че линия Тасавлу-Бонасчък по българската военна топография няма, но има такава от езерото *Ташавлу-Бонасчик*. Не е съвсем ясно каква част от колекцията „Първа световна война” към турския архив на Управление „Военна история и стратегически проучвания” има български произход, ала е безспорен факт, че в изследването на Н. Фидан са използвани и български материали.

Точно за това обаче би трябвало да се видят в цялата им сложност и многообразие и „сенчестите страни” на двустранните формално съюзнически взаимоотношения, за които пък двамата български автори само загатват, без да смятат за необходимо да изследват цялата им дълбочина. И при тримата автори е даден приоритет на проявяващото се в действие съюзничество, но не и на „горещите” точки на напрежение. Впрочем статийният материал на двамата български автори е подчинен на рубриката „Традиции в отношенията между българската армия и армиите, членуващи в НАТО”. А това означава и акцент преди всичко върху „братството по оръжие” и един приглушен тон върху реално съществуващите противоречия и неразбирателства, за които авторите са предпочели да замълчат тактично: вероятно с цел да не се повлияе негативно върху възпитателната работа сред съвременните поколения.

Без да споделям разбирането, че трябва да се търсят и изтъкват на преден план единствено негативните нюанси във взаимоотношенията между българската и турската армия по време на съюзничеството им в Първата световна война, смятам, че за да бъде истината основен атрибут на историята като наука, актуалната идеологическа селективност не би следвало да бъде основен ръководен принцип.

Дотук не констатирам кой знае какво разминаване с принципното разбиране на известен български политик от турски етнически произход, че „половината от истината никога не е цялата истина, а е просто нейното манипулиране”. Не бих могъл да не се съглася и с призива му, че е дошло време „да видим цялата истина”⁴. Обаче моето мнение е, че цялата истина за българо-турското съюзничество през Първата световна война би останала скрита, ако съвременният историк-изследовател тръгне след ума на новите ни янлъш-политици и се опита, въз основата на повърхностни източникови сведения за

множеството взаимно наградени военнослужащи от двете армии, да прави „грандиозни” изводи. С българо-турското военно съюзничество отпреди девет десетилетия не трябва да се спекулира мотивационно в полза на съвременни каузи, в т.ч. и на каузата за днешно съюзничество в НАТО най-малкото поради факта, че съвременната българска държава, макар и да е член на ЕС (Европейския съюз), е с увредена националноимунна система... Сред многото причини за това е и осмислянето на резултатите от Първата световна война, което главно поради държавнотворческото реформаторство на способни и кадърни турски политици се превръща в база за превръщането на някогашната Османска империя в просперираща днес Турска република. А народът („населението”) на някогашния съюзник на някогашната Османска империя, не само поради дефицит на първокачествени политици, а и поради силни геоглобалистки интереси към Балканите, пък и поради неверен поглед към миналото, понастоящем изживява най-неясните перспективи за своето бъдеще като интеграционен фактор на култури и цивилизации.

Що се касае до *съюзничеството* като функция на водена от двете страни външна политика, в цялата своя сложност и многообразие то най-добре може да се види на бойното поле. Този поглед би бил по-ясен и релефен именно на Добруджанския фронт, където частите на 6-и турски корпус действат в оперативно подчинение на 3-а българска армия, макар и да идват вместо германска помощ за българската армия⁵.

Първият впечатляващ факт от двустранното съюзничество, на който – струва ни се – не се отделя подобаващо внимание, е продължителният период за превоза и транспортирането на войските на 6-и турски корпус. Турският колега-изследовател твърди, че товаренето на 15-а дивизия (*в нейния състав се включват 15-и артилерийски, 38-ми, 45-и и 56-и пехотни полкове, както и няколко дивизионни роти*), е приключило на 7 септември 1916 г., а нейният щаб е пристигнал на гара Варна едва на... 6 октомври. (Това забавяне обаче не е попречило на турския офицер за свръзка, не без протекцията на германците, още в средата на септември да поиска българската страна да осигури за 15-а дивизия 204 ездови коне заедно със седла и принадлежности.) А транспортирането на Щабовете на 6-и

корпус и на другата – 25-а дивизия – приключило на гара Провадия на 19 септември с.г. (*Към 25 дивизия се числят 59-и, 74-и и 75-и пехотни полкове, както и 24-и артилерийски, освен трите инженерни роти*). Българските изследователи отбелязват обаче, че щабът на 25-а дивизия още от 11 часа на 15 септември бил вече в с. Айдън бей и че поел управлението на подчинените си части. Историческата правда според нас не е на страната на турския колега, според когото транспортването на щаба на тази част завършва на 19 септември на г. Провадия. Защото бойната дейност на такава голяма единица като дивизията не би била възможна, ако липсва нейната главна оперативна част. Началникът на 25-а дивизия полковник Шукри бей и неговият щаб пристигат не на 19 септември в Провадия, а на 12 септ. 1916 г. във Варна и на 15-и към 11 часа са вече край с. Айдън бей (днес с. Светлик)⁶. Няколко дни по-късно, на 20-и, след проведената вече атака на Кобадинската укрепена линия пред Шукри бей се открива отново възможност да консолидира своя Щаб край с. Байрам деде (днес в Румъния) и да мине в разпореждане на командващия на армията тогавашния ген.-лейт. Ст. Тошев, тъй като дотогава всъщност непосредствен старши български военачалник е ген. м-р Т. Кантарджиев.

Завършилият първи приготвянията си 75-и низамски полк от 25-а дивизия е огпътувал за България още на 1 септември обаче товаренето на тази същата дивизия завършило чак на 26 септември⁷, което е сигурен критерий, че за бойни действия на дивизията *като единно хомогенно цяло* през септември не може да става реч... Ще припомним, че българските и турските изследователи са единодушни, че първото сражение на турска военна (75-и полк) част е станало на 13 септември. А това значи, че то се е водило при липса на главните ръководни оперативни органи – Щаба на корпуса и Щаба на дивизията. Едва ли следва да се съмняваме, че при това поетапно придвижване на турските части на Добруджанския фронт не трябва да се очаква голяма ефективност, дори ако всички посочени войскове единици бяха от елитните, а не от категорията „*годни главно за отбрана*”, по израза на генерал-фелдмаршал Август фон Макензен. За да внесем по-голяма яснота, ще се обърнем към българските военни историци от старата школа. Според тях превозването на корпуса

действително започва на 1 септември от Едирне, като дневно се изпращат по 3 влака. Най-напред се товари 75-и полк в състав от 48 офицери и 3611 войници. На 4 септември полкът пристига в Провадия. На следващия ден този полк минава в подчинение на началника на Варненския укрепен пункт ген. Тодор Кантарджиев и последният решава да го пренасочи към с. Изворско. Тук турската войскава част пристига на 6 септември в 15 ч. Сутринта на 7 септември е отдадена заповед полкът да тръгне за Добрич и по обяд заповедта вече е изпълнена. Един табор (една дружина) е насочен към поддръжка на воюващите все още български части от центъра на бойния ред, а другите два табора са спрени южно от града⁸.

Би следвало да внесем още някои уточнения в писаното от турския ни колега във вече цитираното съчинение. Когато става дума за подготовката на пробива по *линията Мусу бей – Караач* (днешни с. Изворово и с. Снягово, Генералтошевско) на 12 септември 1916 г., като първи дошли на фронта и участвали в настъпателните действия се споменават към тази дата 74-ти и 75-и полкове⁹. Освен това се твърди, че и 25-а дивизия била придадена под командването на генерал Т. Кантарджиев и на 16 септември образувала дяснофланговата група. Считаме, че 74-ти полк не би следвало да бъде поставян като участник в първите настъпателни съвместни бойни действия. Истината е, че 75-и низамски полк е частта, което се среща в заповед на ген.-лейт. Ст. Тошев още на 6 септември 1916 г., т.е. почти веднага след пристигането си в България, а след това и на 11-ти¹⁰ и че той именно участва в първото сражение¹¹, докато два табора (две дружини) от 74-ти турски полк заедно с един турски ескадрон пристигат в Айдын бей около обяд на 14 септември, а други два се придават към Добричките войски на 16-то число. Споменатите два табора на 74-ти полк нямат обаче участие в боя от 13 септември.

За първото сражение на 75-и полк турският изследовател не дава никаква оценка, докато българските поясняват динамиката на боя след обяд край с. Мусу бей и намесата на турския трети табор от 75-и полк, като изявяват солидаризиране с оценката за поведението на турските части, дадена от Щаба на армията. А тя е, че турската част е настъпила енергично и в добър ред, но в „несъответен“ боен строй и това повлияло за големите загуби – 17 убити войници, 49

ранени и 10 безследно изчезнали¹². В донесение на ген. Т. Кантарджиев непосредствено след сражението картината се представя обаче доста по-различно: изпратените да подкрепят веригите на левия фланг (48-и пех. полк) три роты от трети табор „настъпили в тълпа, забъркали посоката и блуждаели по всички направления”¹³. Близко четвърт век по-късно обаче Военноисторическата комисия в изложението за станалото на този ден оценява това донесение като „неточно” и намира, че настъпващият по открита местност табор напредвал „много енергично и в добър ред, само че беше в несъответен строй”¹⁴, без да пояснява какво се има предвид зад пояснението *несъответен строй*. Най-вероятно става дума за *съгъстен (концентриран) строй*, който е бил удачен обект – цел за неприятелската артилерия. При все това на следния ден старата българо-румънска граница е преминалата в две колони в състава на Добришките войски в района на доскорошните крайгенералтошевски села Горняк и Краище, за да продължи турското настъпление от Докуз агач и Айрянкьой към Гювенли и Каваклар: и двете селища край гари по посока на жп линията Добрич – Касъмкьой – Кара Омер – Гювенли – Меджидие.

Не намираме за особено убедителна картината на следващите по-активни бойни действия срещу Кобадинската отбранителна линия, представена ни в наши дни от Н. Фидан в неведнъж цитираното изследване. (Доста по-близко до действителността е изложението от двамата български автори.) Турският автор пише, че според заповедите турските части заедно с българските продължили настъпателните действия, овладели първите линии на отбрана и започнали преследване на противника. „В резултат на дългите походи в Добруджа, частите на 3-а българска армия отпадат физически, а и не са попълвани загубите им от началото на боевете. Въпреки това маршал Макензен счита, че бойният дух на румънците е сломен и серия от атаки ще бъде успешна. Командващият на 3-а българска армия се присъединява към мнението на маршала и въпреки умората на 18 септ. българите започват поредица от атаки срещу румънските подразделения. В началото атаката в направление Кобадин е неуспешна. На 21 септ. румънците минават в настъпление срещу 74-ти турски полк и 1-ва бълг. кавалерийска дивизия. Защиатайки героично позициите си с артилерийската поддръжка на български и германски артилерий-

ски батареи, турските подразделения успяват да отблъснат румънците. В това сражение загиват 22 войници, а двама офицери и други 130 войници са ранени”¹⁵.

Видян в единство с изложението, дадено в следващия пасаж, където срещаме сведения и за загубите на турските войски, приведенят откъс има като че ли предназначението да внуши у читателя, че благодарение на турската активност, в единство най-вече с действията на 1-ва конна дивизия на българите, се подготвя бъдещият успех на съюзническите войски, и то не само срещу Кобадинската укрепена позиция (19–21 октомври). Пропуска се само да се отбележи, че жертвите от страна на съюзените българо-турски войски биха били много по-големи, ако се би предприела препоръчаната серия от атаки след 18-ти септември, за която тогава настоява германският военачалник Макензен. Отделен въпрос е този за „присъединяването” на мнението на ген. Ст. Тошев към това на „маршала” относно началото на Кобадинската операция: разногласията между двамата имат вече своя предистория, а и ще продължат и след това¹⁶. Но не следва да се забравя и тази подробност, че 3-та армия от 28 август е в подчинение на фелдмаршал Макензен. Ето защо синтезирано изложеното от двамата български автори относно военните действия за времето от 19 септември насетне намираме, че е със значително по-силен заряд от научна достоверност и със стойност за науката *история*¹⁷, отколкото преекспониране значимостта на отделни епизодични сражения, водени край селища и топографски отметки в процеса на формиране на рубежната линия до началото на октомври. (Изложеното от турския колега за първата атака срещу Кобадинската линия е от такова естество.) Не може да се отрича обаче, че има случаи и на бойно другарство между личния състав, което във войнишкия фолклор по-късно оживява например като разкази за оказвана техническа помощ от страна на български на турски артилеристи¹⁸.

Според нас би следвало да се обърне повече внимание върху факта, че отчитайки умората сред българската армия за изминалия половин месец активни настъпателни военни действия и допускайки вероятността да се стигне до позиционна война, генерал Ст. Тошев настоява на 16 септември пред Щаба на АГ „Макензен” със специална телеграма: „Моля нареждане за по-скоро пренасяне на Турския

корпус като се даде предимство на неговите тренове, за да може своевременно да се съсредоточи в района Чифут куюсу – Хасарлък [*днешните села Йовково и Огражден, Генералтошевска община – б.м., К. К.*]. Досега от този корпус са пристигнали само около 5 дружини, 2 батареи и 1 ескадрон, които са изпратени в колоната на ген. м-р Кантарджиев”¹⁹. По това време всички части намиращи се под негово подчинение се насочват за атака към оттеглящите се на Кобадинската отбранителна линия румънски и руски войски.

Всъщност тук би следвало да се отбележи, че 60-километровата предварително подготвена отбранителна позиция на румънците от Расова през Кобадин до езерото Текир гьол е достигната след преследване на отстъпващия противник от българските и следващите ги турски части още на 16 септември. А на 18-ти след мощна артилерийска подготовка тези части чувствително напредват, но не постигат съществен успех. 75-и низамски полк достига с. Аджемлер, намиращо се днес в Румъния на 11 км югоизточно от Кобадин и на същото разстояние северозападно от Комана, а 74-и полк е в резерв към началника на Добричките войски генерал Топалов. Тогава именно възниква и новият конфликт между генерал Ст. Тошев и фелдмаршал А. фон Макензен, който настоява без оглед на жертвите още на 20 септември атаката да се поднови²⁰. За близо месец се преминава към позиционна война, при която особени „юнашки” подвизи няма, а само „героична защита” с незначителни придвижвания и предислокации както на български, така и на турски войскове части в някогашната крайгранична зона между България и Румъния²¹. Достатъчно синтезирана, макар и не съвсем ясна, представа (главно поради технически неточности и пропуски в пояснителните бележки!) за времето на съвместна дейност на българи и турци в периода до „инфарктния” 3 октомври 1916 г. дава едно обобщаващо изложение, дадено като приложение на таен бърз рапорт, изготвен от началника на Щаба на III българска армия в средата на лятото на 1918 г.²²

Какво става обаче на енигматичната дата 3 октомври 1916 г.²³. Не се ли преекспонира нейното значение по отношение на българотурските военнодипломатически и изобщо политически взаимоотношения? Турският ни колега предпочита да не се задълбочава върху станалото на този ден, може би поради отсъствието на достатъчно

„героични дела” на сънародниците му в двубоя с противника при една вече почти позиционна война. Но съвсем логично идва въпросът: а няма в следващите дни не са се случили никакви последици със „забавено” действие? Значителна светлина по тези въпроси дават българският изследователски тандем *Добрев – Колев* няколко години по-рано²⁴. Но в случая ще се абстрахираме от публикуваното там, не защото го оценяваме като невярно, а защото намираме за по-целесъобразно да прибегнем директно към информацията, оставена от „поизстиналите” следи на случилото се във визираното вече приложение към тайния рапорт на началника на щаба на 3-та армия от лятото на 1918 г. Към 1998 г. този документ с положителност не е бил познат на двамата автори, но през 2004 г. го намираме вече публикуван.

А тази информация подсказва, че още на 2 окт. преди обяд противникът концентрира главния си удар върху десния фланг на 3-та българска армия, заемайки от 1-ва конна дивизия на ген.-м-р Ив. Колев, в непосредствена близост с която южно от района на Топраисар и северно от Амузача се намират разположени позициите на 6-и турски корпус. Вечерта частите на турските войници са подсилени с две български маршеви дружини от 4-ти и 8-ми полкове, с още две роты от 8-ми полк, плюс картечна рота от 6-и маршеви полк и една полска скорострелна батарея. Това, което се случва на следния ден, потвърждава правилността на тактическия ход по подсилването фронта на турските съюзници. Защото на 3-ти сутринта върху фронта на 25-а дивизия се стоварва убийствен артилерийски огън, който я застава да се оттегли и да отстъпи – ход в някаква степен поправен чрез вкарването на свежи сили от българския резерв. Артилерийският канонаден огън не е обаче само срещу турците, а също и върху фронта на 6-а бдинска дивизия.

Малко преди обяд командирът на турския 6-и корпус, приел вече ръководството на боя от войските на 25-а дивизия, донася в Щаба на армията, че потвърдил заповедта на началника на 25-а дивизия „да не се изтеглят сега турските дружини, които са неангажирани в бой при Конната дивизия”, обаче моли за разрешение по взаимно споразумение с ген. Колев да си разменят български с турски дружини, за да се избегне смесването. Такова разрешение се получава

и точно то изиграва ефективна роля в боя на 3 октомври, когато се получава пробивът пред фронта на 59-ти и 75-и турски полкове.

За да бъде картината по-ясна нека уточним, че диспозицията в бойния ред на 25-а дивизия пред селото Амузача е приблизително следната: на около километър и половина североизточно от селото се разполага триетаборният 75-и пех.полк със 77-ма картечна рота. В непосредствена източна близост с него стикът с фронта на 1-ва конна българска дивизия се „запълва” от 3/56 табор (т.е. трети табор от 56-ти полк). Западно от 75-и полк е фронтът на 59-ти пехотен полк, заемащ същата по дължина полоса, а най-вляво и в непосредствено съседство до него, но северозападно от Амузача се разполага двуетаборният 56-и полк. Левият фланг на дивизията и връзката с групата на българските войски от Добричкия отряд се осъществяват от 1/38 табор (т.е. от първи табор на 38 пех. полк). На около 4 км южно от Амузача се разполага дивизионният резерв от един турски табор, една българска маршева дружина, една българска картечна рота и т.н. Зад левия и десния флангове на дивизията са разположени щатната, но с дефицит откъм материална част и човешки ресурс, турска артилерия, която е попълнена с придадени български батареи.

Ето как се вижда картината на сражението от Военноисторическата комисия четвърт век по-късно: „В 16 часа неприятелската артилерия започна да обстрелва силно цялата позиция. В 16,30 ч. 17-а [румънска] бригада започна да настъпва. Пред десния фланг плитките долове скриваха много добре румънските части, а само пред левия фланг се забеляза, че настъпват около три батальона. Турските и българските батареи до това време водеха борба с артилерията на противника. Когато се очерта горното настъпление, батареите от левия участък съсредоточиха огъня си по румънския боен ред и го принудиха да залегне и се окопае на около 900 крачки от турските окопи. Командирът на 56-ти низамски полк удължи фланга с две роти от българската дружина. Румъните бяха принудени да настъпват разчленено и едвам можаха да се доближат до 200 крачки от окопите”²⁵. Дотук нищо не предвещава сериозните проблеми, с които ще се сблъска турското командване съвсем скоро след това и които ще предизвикат толкова тревоги сред българските армейски началници на 3-та армия. Последните трябва спешно да интервенират и да

се стигне до намеса дори и на престолонаследника Борис Сакскобургготски. Защото пробивът на фронта пред 25-а турска дивизия би могъл да реши окончателно въпроса не само на Кобадинската операция, но и на войната срещу Румъния.

Към 1730 ч. ненадейно от предните долове пред фронта на 57-ти полк изпъква бойният ред на настъпващите румънци, които дотогава не са били видени. Изненаданият полк ги посреща с огън, ала левофланговата рота (тази, която е най-близо до 59-ти пех. полк!) без заповед напуска окопите си и отстъпва безредно към с. Амузача. Съседните роти постепенно се оказват увлечени от това безредно отстъпление. Един табор от 59-и полк изпратен да заеме малко по-преден пункт при приближаването на румънската войска започва да се оттегля, обаче войниците му като виждат отстъпващите от изнесения малко по-напред 75-и полк, не се спират на главната позиция, а самоволно продължават отстъплението си в настъпващия вече мрак. Така се увлича в общо отстъпление и целият 59-ти полк. Полето зад турските окопи се изпълва с безредно бягащи на юг войници. Необезпокоявани, румънците заемат напуснатите окопи и вземат в плен двете турски батареи от участъка на 59-ти полк. Другите батареи от дяснофланговата полоса продължават стрелбата, докато „през тях” не минават и последните отстъпващи пехотинци и останали без прикритие и тези артилеристи се оттеглят към Амузача. В румънски ръце попадат и три картечници от участъка на 75-и полк²⁶.

Донесението за „пълното отстъпление”, подадено от поручик Генов – българският офицер за свръзка към Щаба на 25-та дивизия – изненадва крайно Щаба на 3-та армия, тъй като малко преди това полк. Шукри Али бей бил поискал разрешение да контраатакува с цялата дивизия и да прогони противника. Веднага командващият на армията изпраща подполковник Василев, придружен от турския офицер за свръзка към неговия Щаб капитан Сабри и още един български офицер към Щаба на 25-та дивизия, за да се уверят в същността на станалото. Не след дълго този офицер се завръща и потвърждава новината за безредното отстъпление.

Тогава армейското командване разпраща заповеди до началниците на Добричките войски и на Конната дивизия да изпратят в настъпващата нощ на 4 октомври роти, батареи и ескадрони, които

да окажат помощ на турското дивизионно командване в овладяване на ситуацията около ерозионните процеси. А на командира на 6-и армейски корпус, пристигнал само преди два дни в района на фронтните действия, ген. Тошев изпраща следната телеграма: „Неочакваното отстъпление на 59-ти и 75-ти полкове в безредие поставя армията в критическо положение. Незабавно разпоредете да се спрат бегълците, приведете ги в ред и гледайте да вземат на всяка цена първоначалното положение. Иначе – предупреждавам Ви – че Ви държа отговорен за станалото и за страшните последствия от него. Изпращам Ви от с. Гювенлия за Мустафа ачи две дружини подкрепление с картечна рота от 11-и маршеви полк, за да си послужите за възстановяване положението. Действайте енергично. За направеното донесете”²⁷. Освен това на командира на корпуса още същата вечер се придават на разположение две роты от българския 8-ми приморски полк, две полски скорострелни батареи и две „дълги” (далекобойни) 10,5 см. оръдия.

При анализа на ситуацията става ясно, че 59-ти и 75-и полкове, командвани от сирийци (Али бей и Мухадин бей) „впечатлителни и неиздържливи”, още преди това не са внушавали пълно доверие. При промяната на климата с постоянните дъждове, кал и ниска температура постепенно идва и „физическото разслабление и упадък на духа”. (На 3 окт. привечер отново завалява.) А това довежда до напускането на фронта.

Положението започва да се поправя благодарение на взетите мерки още през нощта срещу 4 октомври, но стресът, предизвикан сред турското дивизионно командване, се отразява и в бъдеще върху поведението му на непрекъснато умоляващ „фактор” за... подкрепления. До 6 октомври противникът продължава да атакува десния фланг на армията – както 6-а Бдинска дивизия, така и Конната, както Добричките войски, така и 25-а дивизия. Поддържани при необходимост от български дружини, турските полкове, макар и в намален състав, успяват да удържат позициите си. Началникът на „отличилата се” в отстъплението на 3 октомври почти изцяло 25-а дивизия постоянно обаче донася за „критичното” положение пред неговите части и започва да моли за подкрепления, с което предизвиква и рязко негативни реакции на командващия армията²⁸.

Безредното отстъпление на двата полка разкрива и някои други нелицеприятни за поведението на турската войска констатации. Не друг, а началникът на дивизията в свое донесение от 8 октомври съобщава, че в последните боеве от дивизията му са се предали в плен 2557 бойци. А с една телеграма без номер още от 3 октомври командирът на 6-и корпус информира, че някои турски войници „избягали от полковете си и се криели в селата зад фронта и в Добрич и Варна. Част от тях облекли мохамеданско цивилно облекло и минавали за местно население”²⁹. Хилми паша моли тези войници да бъдат заловени и препратени при него, за да може след късо дознание да бъдат разстреляни. Събитията повлияват и в друго едно отношение: на **5 октомври** в Кара Омер (Негру вода) най-сетне пристигат първите две дружини на 45-и турски полк, като едната от тях веднага се придава в разпореждане на 25-а дивизия. Пак тогава от донесение на началника на 25-а дивизия става ясно, че турските батареи вече са без снаряди, че нямали и боен обоз и затова била отправена молба към Щаба на армията³⁰. От сведение за отпуснато количество боеприпаси на турските войски, съставено в главната квартира в Кюстендил става видно, че на дивизията от 24 септември дотогава са били дадени 254 915 трилинейни патрони, без ни един снаряд. Обаче още на 5 октомври биват отпуснати най-напред 2028, а после и още 1600 бр. 75 мм снаряди за полската артилерия. Впоследствие за времето от 6 до 17 октомври 3-та армия подава на турските си съюзници около 10 000 снаряда от същия калибър³¹. А грижата за артилерийското състояние на дивизията вече се има постоянно предвид: на 18 ноември със заповед по дивизията за началник на артилерията към тази единица е назначен българския подполк. Христов – доскорошен командир на Първо отделение (дивизион) от 2-ри артилерийски полк на 3-та армия. Заедно с него в оперативно подчинение на 25-та дивизия се придават 2-ра и 3-та скорострелни батареи от 2-ри артилерийски полк с командири капитан Аврамов и поручик Димов, както и една 105 мм (10,5 см) гаубична батарея с командир поручик Райнов и 87 мм (8,7 см) нескорострелна батарея на поручик Красновски. Едва ли е необходимо да се акцентува върху факта, че подобен род организационни рокади не може да не се отразяват в някаква степен върху огневата мощ на 2-ри артилерийски полк.

Веднага след случилото се, но непосредствено преди пристигането на двете дружини, командващият на 3-та българска армия обявява за сведение, но в поверителна оперативна заповед, че в състава на повереното му съединение влизал и 6-и турски корпус с двете дивизии, като излага и бойното му разписание. От заповедта узнаваме имената на командния състав на Щаба на 6-и корпус и на 15-а дивизия, като е отбелязана и уговорката, че щабовете на тази дивизия и на 45-и пехотен полк още не били пристигнали. От тази заповед узнаваме, че командир на корпуса е генерал-майор Хилми паша, а началник на Щаба на този корпус е подполковник Яхъя Хаяти бей. Началник на скоро дошлата 15-а дивизия е полковник Хамди бей, командири на 38 пех. полк са подполковник Кязим бей, на 56-ти полк подполковник Исмаил бей, а на 15-и артилерийски полк подполковник Кемал ефенди. Указано е името и на командира на непристигналия 45-и полк – подполковник Мустафа бей³². Десет дни преди това с друга поверителна заповед на офицерския състав е обявено за включване в състава на 3-та армия и на 25-а турска дивизия в периода от 29 август до 21 септември. От нея се знае, че тази дивизия се състояла от три пехотни полка (59-ти, 74-ти, и 75-и), към които е придаден още 24-ти артилерийски полк, един ескадрон и една картечна рота. За началник на дивизията е посочен полковник Шукри бей. Указани са и имената на командирите на 74-ти пехотен и на 24-ти артилерийски полкове (подполковниците Мустафа Изет бей и Лиман), както и това на временния командир на 75-и пехотен полк майор Мухаддин бей³³.

Загубите на турските части на Добруджанския фронт за първата седмица на октомври, и то главно за дните от 3 до 6 число, са 22 убити и 58 ранени офицери, и 910 убити и 3708 ранени войници и подофицери. Големият срам за отоманската армия, редом с огромното количество предади се в плен, идва обаче от големия брой изчезнали – към 7 октомври това са 10 офицери и 969 войници и подофицери³⁴. Нашата претендираща за достоверност информация е, че при отстъплението си на 3 октомври турската 25-а дивизия “губи” 6429 човека и че оттогава съставът на корпуса не е бил по-голям от 14–15 000 д., въпреки попълването му с турци от Гюмюрджинско. За сравнение трябва да кажем, че съставът на българската 3-та армия е бил на 6 сеп-

тември 143 009 д., а на 1 ноември с.г. – 136 145 д.³⁵. По-късните твърдения на Енвер паша за дадени 20 000 жертви от страна на турската армия в Добруджанските боеве не са нищо друго освен политическа хипербола, в името на постигане на исканията за поправка на границите. А „жертвите“ (т.е. загубите в жива сила), дадени от 6-ти турски корпус, воюващ в съдружие и в активно съучастие с различни части на 3-та българска армия са следните. След първото сражение на 13 септември има 17 убити и 49 ранени; след второто сражение вече на днешна румънска територия край Узунлар на 19 септември двата основни полка са загубили по 1 човек, т.е. убитите офицери, подофицери и войници са 2-ма; два дни по-късно, на 19 септ. в сражения край Казичи, Енгъоз и Каракой в района на Комана турските части имат 138 ранени и 11 убити. На 24 септ. край Амузача убитите са 104, а ранените – 597. Но край Ажемлар на същия ден само 74-ти полк губи други 62 човека, от които двама офицери, като ранените са 348. За дните от 1 до 7 октомври в района на Амузача–Топраисар (Топракхисар) загиват 17 офицери и 588 войници и подофицери. Още по-многобройна е групата на ранените офицери и войници – 52 + 2152. При втората атака на Кубадинската укрепена позиция за дните от 19 до 25 октомври 6-ти корпус „губи“ 19 свои офицери и 622-ма войници. Числата на ранените край южномеджидийските села за това време са обаче внушителни: пострадали са 43 офицера и 4323 войници. За всички по-нататъшни сражения, водени след превземането на Черна вода, постъпващите сводни данни са недостатъчни или липсват. Със сигурност се знае, че през ноември и началото на декември 1916 г. боеве почти няма, но че през втората половина на декември отново има кървави сблъсъци предимно с руски войски недалеч от родния край на някогашния български премиер Димитър Петков с. Баш кой. Край кота 188 турците, заедно с придадените към тях български артилерийски единици, дали „около 1100 души загуби в убити и ранени“³⁶. От началото на 1917 г. 6-ти корпус излиза от оперативно подчинение на 3-та армия. Сред всички боеве в състава на българската войска в равна Добруджа най-знаменателно за турците остава сражението, разиграло се 3 седмици след първото край днешните крайгранични български, вече умиращи, села Изорово и Светлик (Мусу бей и Айдын бей). А това става, както бе вече изложено преди няколко страници, на 3-4 октомври край Амузача (Амзача).

Минават години след 3 октомври 1916 г. и един крайно чувствителен към „българското коварство” и „двуличие” румънски запасен полковник на име Константин Кирицеску умилително ще заговори на съвременниците си и на бъдещите поколения за „славните румънски победи” в книгата си „История на войната за обединението на Румъния 1916–1917 г.”. В нея се отделя специално внимание и на боя при Амузача (Амзача). Ето как авторът предава станалото на 3 октомври 1916 г.: „Без да гледа на огъня на неприятелската артилерия, пехотата от 17-а и 36-а бригади, тръгва в атака, като отблъсква неприятелската пехота и конница. Настъпването на нашите войски върви бавно по причина на закъсняването на русите от дясна страна. Обаче на 20 септември [= 3 октомври, тъй като Кралство Румъния тогава отчита събитията по Юлианския календар – **б.м., К. К.**] вдясно от нас са докарани сърбите, които дотогава са били в резерв и атаката се начева в 4 часа след пладне. Частите от бригадата „Поетаиш” тръгват в атака на вълни, въодушевени от извънреден устрем, като се поддържат една-друга със силен огън... На гребена Ески лук **турците**, силно окопани и прикрити с три реда траншеи и с бодлив тел, ни посрещат със силен огън. Обаче румъните минават спокойно през завесата от шрапнели и куриуми, спускат се в дола пред неприятелската позиция, изкачват се на гребена Ески лук, атакуват неприятеля с хладно оръжие, изгонват го от окопите и го обръщат в бягство. Артилерията от съседните позиции обсипва с убийствения си огън линиите на атакуващите: офицерите и войниците падат един след друг... Напразно румънските началници се опитват да спрат войниците, които се увеличат много далеч – не помагат командите, нито сигналите със свирка и тръба. Въодушевеният на войниците е толкова голямо, щото те преминават като хала през всички препятствия, нахълтват в неприятелските батареи, като избиват прислугата и завземат селото. Неприятелят бяга в безредица, като оставя в ръцете на победителя 7 оръдия, 8 ракли, 2 знамена, 4 офицери между които един майор и повече от 300 войници пленници”³⁷. Трудът на румънския полковник от резерва К. Кирицеску също минава към категорията на историческите изследвания обаче от него не става ясно какви са източниците за неговите числови данни по отношение на турските

загуби. А източник за българската статистика е подаваната от войсковите части информация. Като че ли най-близко до истината стои обаче следващото твърдение на К. Кирицеску, че „по причина на тъмнината и на далечното разстояние, на което се намират резервите”, „победоносните части” били принудени да се оттеглят малко назад от твърде издадените напред линии и „да се укрепят на завладяната позиция”.

Може да се съмняваме дали „руснаци” само са били тези, които са „прегазили” и „обърнали в бягство” 25-а турска дивизия и дали взетите пленници при Мустафа ачи на тази дата са били точно 2557³⁸, както твърди в свое донесение след 5 дни Шукри Али бей. Но да дадем думата на ген. Тошев. А той пише: „Най-опасно бе положението на 3 окт., когато натиснатият турски корпус напусна част от позициите и безредно отстъпи в южна посока, а „противникът пленил около 1000 турци и две батареи”³⁹.

Но не би следвало да подлагаме под съмнение, че след 3 октомври сред българското командване се засилва стремежът да се придържа към съветите на Макензен, че турските войски са добри, обаче са годни само за отбрана, и че са равностойни на българските маршеви и опълченски полкове. И затова след 3 октомври непредубеденият наблюдател ще забележи, че при настъпателните действия до Дунава на 6-ти турски корпус не са поставяни никога от българските военачалници задачи да бъде сред авангардните части или сред тези, на които предстои да нанасят главния удар. Констатацията, че понякога по необходимост „по липса на достатъчно сили, турските войски се употребяваха временно и за активни цели, но непременно се анкадрироваха между български войски”⁴⁰ не съдържа никаква хипербола. В първите дни след сражението при Амузача на 3 октомври разочарованието от турското представяне на бойното поле обаче е голямо. Израз на него дава и българският министър на финансите Д. Тончев, който в писмо до софийския кореспондент на „Кьолнише цайтунг” като пледира ревностно за изпращането на германска войскава помощ за българските фронтове пише следното: „Незначителните турски войски, които имаме на Северния [Добруджанския] и на Южния [Македонския] фронт не устояват. Където и да ги поставим, те се спотайват и отстъпват”⁴¹. Прави впечатление още нещо –

съобразявайки се с ролята на помощен съюзник на германците и опасявайки се от възможни компликации в съюзническите отношения с Турция след бурно прокламираните в Истанбул „успехи“ още преди реалното включване на турските части в добруджанските боеве, българското командване в своите преки обръщения и призови към войската видимо се въздържа от изказването на специални похвали и благодарности спрямо турците, докато в оперативните заповеди и донесения биха могли да се срещнат и изяви на задоволство. Впечатлява също още един детайл: и преди 3 октомври 1916 г. в своя заповед генерал Стефан Тошев – армейският командир, който е в най-добри отношения с турските военачалници, благодарейки на „офицерите, подофицерите и войниците“ на командваната от него армия не споменава и дума за приноса и на съюзниците в изтласкването на противника до Кобадинската отбранителна линия. (А месец преди това в своя манифест за намесата на България във войната срещу Румъния българският цар е споменал най-общо за „храбрите победоносни войски на *всичките* наши мощни съюзници“.) В Заповед по действащата армия № 536 от 14 октом. 1916 г. ген. Жеков също се задоволява само да маркира идеята за очаквана допълнителна подкрепа „на нашите силни съюзници“, за да можело да бъде победена Румъния⁴². Едва на 5 ноември българският държавен глава във височайша заповед по повод успешните действия в освобождаването на Добруджа като припомня селищата, които са превзети от 1 септември 1916 г. насетне, споменава и за помощта, която била дадена „от съюзните нам германски, австроунгарски и отомански войски“, без да влага конкретна йерархизация в мащабите на тази помощ. А скоро след приключване на Кобадинската операция, като обявява на всички „чинове от Действащата армия“ за разменените преди две седмици телеграми с Енвер паша по случай годишнината от влизането на България в Първата световна война, главнокомандващият на Българската армия привежда и текста, който той бил изпратил. В него прави впечатление отсъствие на конкретен акцент за българо-турските съюзни отношения и проличава, че последните само най-общо се „вписват“ в общосъюзническите. „Днес се изпълва една година откак българската армия във вярна служба с германската, австроунгарската и отоманската, воюва с успех срещу общите вра-

гове” – пише ген. Жеков на 14 октомври и продължава: „Като си спомням с възторг всичко, което с дружни усилия храбрите съюзни войски постигнаха, аз от свое име и от страна на българската Действаща армия, най-живо благодаря Вам и на всички членове от съюзните, доблестни и непобедими армии за неизменното доверие и оказаните услуги”. Българската действаща армия чрез него пращала “братски и сърдечен привет на победоносните съюзни армии”⁷⁴³.

Духът на дипломатията се чувства и в отговора на българския главнокомандващ по повод отправена до него телеграма от Енвер паша във връзка с двегодишнината от встъпването на Турция в Световната война. Доловил възможност за спекулативни интерпретации в някои слова на турския помощник-главнокомандващ (**„още веднъж бе определено и турците да дадат доказателство за своя висок традиционен войнствен дух на самопожертване на своите светини и да докажат верността си към своите съюзници при съвместната защита на правдата”**) в отговора си десетина дни след Кобадинската операция (2 ноември 1916 г.) вече генерал-лейтенантът Жеков пише: „Нашите сърца се изпълват с възторг и гордост, защото сами свидетели на проявения в Добруджа героизъм от турския войник, ние си спомняме и за всичко онова, което той извърши в Сирия, Месопотамия, Кавказ, Дарданелите и Галиция, гдето показва само блестящи военни качества”⁷⁴⁴. Редом с това са изречени и други силни слова, но впечатлява и напомнянето, че „съвместно пролятата кръв” затвърдила „нашето военно другарство и чувство на взаимно доверие”. Явна е алюзията за добруджанските боеве, които биха станали база за задълбочаващо се разбирателство, а не за противоречия. Тук му е мястото да напомним обаче, че в края на октомври не друг, а ген. Ерих фон Лудендорф изказва възмущение пред германския военен пълномощник в София, че българите нищо не споменавали във военните комюникета за оказваната им германска военна помощ. Той смята „по военни и политически причини настоятелно да предложи във военните комюникета да се посочва съдействието на германските, а също и на турските войски”⁷⁴⁵. Но „българите” към това време вече са видели, че не настъплението на германски части в Източната група войски, атакуващи Кобадинската укрепена линия, а шурмът на 4-та преславска дивизия при непосредствената подкрепа

и на турски, а и на други български, части довежда до пробив на румънско-руската отбрана на 21 октомври.

Така е по „върховете”. А сред „низините” по същото време, въпреки възникналите компликации и недоразумения около настъпателните боеве до 3 октомври (а и след това), българското командване, офицерският, подофицерският и редовият състав в ежедневието проявяват една патримониална колегиалност и добронамереност спрямо съюзниците-турци, за които се знае, че са дошли в добруджанските полета, за да бранят косвено не само османския интегритет, но и столицата си от евентуални „чужди (*руски – К. К.*) попълзновения”.

От 7 до 19 октомври – деня, в който от българска страна се подновяват атаките за овладяването на Кобадинската отбранителна линия – пред фронта на цялата 3-та армия значителни военни действия не се развиват. Целият 6-ти корпус обаче вече е предислоциран в оперативната зона, която малко по-късно ще се окаже в оперативната полоса на Западната настъпателна група, командвана отново от ген. Ст. Тошев. В оперативно подчинение на корпуса се придава и 47-ми пех. български полк. Продоволствените бази на двете дивизии са в Байрам деде и в Скендере – т.е. в селища, находящи се на около 6-7 км южно от щабове на двете дивизии. Доста по-отдалечена е продоволствената база на 47-ми полк – чак в Кара Омер (Негру вода), пункт отстоящ на около около 12-13 км от Гювенли (Кърноджени). Непосредствени съседи на 6-и корпус западно са 1-ва софийска дивизия, а вляво (източно) – 4-а преславска. И двете единици имат зад гърба си натрупан боен опит във войната срещу Румъния при Тутракан и Силистра.

В сравнително по-спокойните дни до 19 октомври 1916 г. българските и турските войници имат възможност да общуват свободно. Ето описание на неформалните контакти между българските и турските войници в с. Кьоселер, предадени от полковия свещеник на 48-ми пехотен полк Атанас поп Маджаров. „В съседния двор дойдоха турски кухни. Нашите момчета бързо се сприятелиха с турците, тъй като знаеха езика им. [*Голяма част от личния състав на този полк се рекрутира от варненските села, където живее гагаузки население – б.м., К. К.*] Започнаха да идват турски войници и при нас.

Една вечер наклали огън сред двора и в едно надупчено газено тенеке пукаха пуканки. Край огъня седи и един турски подофицер, чака да станат пуканките, пуши и разговаря с нашите. Приблжих се и слушам разговора... Нашият домакин-фелдфебел го пита: „Как стана, чауш, че отървахте нашите 22 оръдия ?” – „Как ли ?... Захвана да ръми дъждец. Московецът като разбра, че сме араби, а пък ние – арабите, в дъждовно време хич ни няма – накваси ли ни се вратът – пушай ни вече!... Та като ни нагъна, че бяг, че бяг, и току питаме: де е пътят за Пазарджик”. (*Има се предвид гр. Добрич – б.м., К. К.*). Нашите се смяха от все сърце⁴⁶.

По-нататък, след като изтъква крайно любопитни подробности из съвместния войнишки бит на съюзниците българи и турци и разказва за живота на местното татарско население в Бехтер и Байрам деде, полковият свещеник напомня някои военнопедagogически „технологии”, приложени пред личния състав на една от турските дивизии около 19 октомври 1916 г., непосредствено преди новата голяма кобадинска атака. „До нашия щаб се намираше и щабът на турската дивизия, която беше назначена за армейски резерв. Много любопитствахме да узнаем оперативната заповед на турците за този ден. Запознахме се и с преводчика – наш българин – и той биде любезен да ни я прочете. Между другото останало ми е в ума, че там се казваше: „Запомнете, че вдясно от вас са българи, отляво от вас са българи. Зад нас са българи. Срамота е, ако не напредвате. Зад гърба ви съм поставил кавалерия: който отстъпи – ще бъде посечен”⁴⁷.

Би могло да се постави под съмнение дали само тези особени риторично-педагогически похвати са упражнили своето дълбоко въздействие върху духа на турските войници, или е имало и някои други вътрешно-кадрови реструктурирания в дивизионните единици, но през следващите дни вече и двете дивизии се представят значително по-достойно на бойното поле, макар числото на „изчезналите” от бойното поле да продължава да бъде голямо⁴⁸. А то е индикатор за непопулярността на каузата, в чието име воюва 6-и корпус.

В следобед на 18 октомври 1916 г. командващият армията издава поверителна оперативна заповед № 36, в която нарежда 6-ти корпус „с придадената му българска артилерия под началството на генерал-майор Хилми паша ефикасно да поддържа настъплението

на 1-ва Софийска дивизия, като с настъпването на тази дивизия настъпи и той постепенно с левия си фланг напред по фронта *Кокарджа – чифлик Сусуз Али бей*⁷⁴⁹. Освен това изрично се заповядва „командирът на 6-и турски корпус да разпорежи”, щото 47-ми [български] полк без картечната рота „да се разположи при с. Кьоселер”, където последният ще остане в разпореждане на командващ армията. Но командирът на полка ще трябва да се свърже с Щаба на армията чрез Щаба на корпуса. В точка 7 на същата заповед категорично се обръща внимание „дивизиите на 6-и корпус да държат тясна връзка помежду си и се взаимно поддържат при действията си”⁷⁵⁰. Вече в разгара на боя на 19-ти в 1600 ч. ген.-лейт. Тошев отново обръща внимание на командира на 6-ти корпус „25-а низамска дивизия да заеме кота 1211” и с левия си фланг „да поддържа 15-а низамска дивизия, както и върху това щото 45-ти полк „левия фланг на 15-а дивизия” да атакува на нож противника заедно с нашия 25-ти полк – десния фланг на 1-ва Софийска дивизия”⁷⁵¹. Няма съмнение, че лично командващият на 3-та армия „държи под око” въпроса за взаимодействието между частите на настъпващите и че следи внимателно настъплението на двете турски дивизии.

За този ден в релация на ген. Ст. Тошев до фелдмаршал Макензен се отбелязва, че *левият фланг* на корпуса бил достигнал до неприятелските телени мрежи до кота 142 и до височината, намираща се на 2 км югоизточно от румънското с. Кокарджа. Центърът и десният фланг пък напреднали на около 500–1000 крачки от старите позиции. (В този смисъл умозаклученията на българския свещеник за подобряването на настъпателния дух сред турците не са били погрешни.) И двете дивизии напредват чувствително... и се окопават. Но корпусният командир донася, че батареите му останали без боеприпаси, и че разполагал само с около 120 снаряда („гранати”) на оръдие⁷⁵².

В най-новата научна литература се е утвърдило мнение, че 6-ти турски корпус не се е справил с настъпателните си задачи на 19, 20 и 21 октомври 1916 г.: било защото напреднал на 19-ти „едва на около 500 до 1000 крачки от изходните си позиции...”, било защото не се възползвал „пълноценно от успеха на съседите” и достигнал „едва на 1,5 км от главната позиция”⁷⁵³. Струва ни се обаче, че в обобщени-

телната си фаза заключенията ни не би следвало да бъдат толкова крайни, когато се имат предвид конкретно тези Кобадински боеве.

Защото би могло да се твърди, че както е безспорен факт, че не 217-та германска дивизия е решаващият фактор, допринесъл за разбиването на румънско-руския противник на Кобадинската укрепителна линия и че и този фактор е подпомогнал немалко напредването на 3-та българска армия, така може да се смята, че и 6-и турски корпус със своите действия на тези дати измива донякъде „срама от челото“ и в някаква степен придобива известна заслуга за успешния край на тази операция, редом със стореното от 1-ва Софийска, 4-та Преславска и Конната дивизия на генерал Ив. Колев. Истина е, че има не един архивен документ с обобщителен характер, даващ основание да се подценява ролята на турските дивизии в заключителната фаза на Кобадинската операция. Но налице съществуват и други такива документи с текущ характер, на които би следвало да вярваме повече и които дават основания да се говори също за някакъв принос на турските дивизии в боевете през дните от 19 до 22 октомври.

Нека поразсъждаваме върху тях в следващите няколко страници.

Към първата категория документи принадлежи вече няколкократно използваното „Изложение за силата, състава и дейността на 6-ти турски корпус в Добруджа през 1916–1917 г.“, изготвено в Бабадаг на 15 юли 1918 г., когато в двустранните, вече само формално съюзнически, отношения, (особено след превземането на Добруджа и изявените турски териториални претенции, след подписването и на Букурещкия мир – 7 май 1918 г.), е натрупано доста вражда и дори омраза. Българските военни ръководители наново „откриват“, че техните резерви спрямо съюзяването с турците не са били неоснователни, тъй като турските политици по-открито заговорват за поправка на недавните териториални договорености, аргументирайки своите претенции между другото най-вече с активното си армейско участие в бал-кански военни операции. Не е ненормално българският висш команден офицерски кадър по поръчка на ЩДА (Щаба на действащата армия), или по своя лична убеденост, да извади из архивите от близкото минало аргументи, които да омаловажат или подценят ролята на турските военни части в балканските операции – роля,

която по начало не е толкова значителна, както след време я вижда П. Хинденбург. Нека не се забравя, че последният все пак е застъпник на каузата за заменяне на германски части с турски на Балканите. Оттук не следва обаче, че би трябвало тотално да се игнорират и сведенията с друг, по-различен, оценъчен знак, в които се визират успешни ходове или действия на турската армия като български съюзник. Те би трябвало също да се интерпретират в контекста на ставащите събития, а не самоцелно да се разглеждат като ключ към императивното формулиране на „черно-бели” изводи и заключения или конюнктурни оценки. Двете дивизии на 6-и корпус воюват като хомогенно цяло най-добре именно при превземането на Кобадинската отбранителна линия. И с това *de facto* се изчерпва тяхната значима роля в помощ на българи и германци не само през 1916 г. Защото след това в значителни военни операции турските войски, в близка координация с българските, не участват. От което пък не следва, че сред тези армейски части не е имало изобщо проявления на героично и достойно воинско поведение.

Всичко от дотук изложеното не е субективна приумица... Когато се разглежда обаче успешната октомврийска (от 19 до 21 число) атака срещу Кобадинската отбранителна линия, отсъства уговорката, че в резултат на напреженията между ген. Тошев и фелдмаршал Макензен се стига и до някои различни стратегически виждания по отношение посоката на главния удар. Докато генерал Тошев счита, че главният удар би следвало да се нанесе приблизително в центъра на 60-километровия фронт – срещу Кобадин, който е и жп център, разчитайки след това при отстъплението на противника на по-бързото завземане на Меджидия и Черна вода, то „в щаба на групата „Макензен” изработват съвсем друг план за атаката”, предвиждащ главният удар да се нанесе в участъка *Топраисар (Топракхисар) – Узунлар*⁵⁴. Това е приблизително същият участък, срещу който неотдавна са били изправени и турските войски. Сега обаче на тяхно място бележитият немски военачалник, на чието име е и названа групата войски, дава съгласие да бъде привлечена на мястото на турците, за които той вече е дал своето мнение, желаната и очакваната от българите 217-та германска дивизия. При прегрупирането в общия фронт срещу румъно-руско-сръбските войски се създават две групи войски:

на изток от жп линията Добрич – Кара Омер – Кобадин – Меджидие се създава българска Сборна дивизия, начело на която е поставен вече оздравяващият след раняването си на 13 септ. 1916 г. ген. Т. Кантарджиев⁵⁵. Новопризовани са 217-та германска дивизия, немската бригада „Боден“ и прославилата се вече Конна дивизия на генерал-майор Иван Колев. На тези сили се поверява след пробива при Топраисар светкавично да се ориентират към завземането на важния център Кюстенджа (Констанца), откъдето през пристанището досега неведнъж са били изпращани вражески подкрепления за румънците и където се концентрира немалко количество от петролните рафинерии, зареждани от Пловдив. Освен това докато турският корпус не е лишен от комплекси в директни сблъсъци с русите, немските войски не страдат от такива предубеждения.

Не само от въпросното изложение, но и от него в т.ч., знаем, че при атаката на Кобадинската укрепена линия германските съюзници настояват главният удар да се нанесе против *Топракхисар*. „Този главен удар Щабът на групата („Макензен“ – *б.м., К. К.*) искаше да бъде произведен от български и германски войски, затова заповяда войските от турския корпус да се преместят от позициите, които заемат (срещу Топраисар), и поставят западно от железопътната линия *Кобадин – Добрич* (в участъка с. *Енгьоз – с. Карабакъ*). Това крайно опасно разместване се извършваше, защото Щабът на групата „Макензен“ считаше, че турските войски не са годни за атака. При все че на турския корпус се даваше един по-второстепенен участък, той пак не се остави самостоятелно, а му се придадоха четири български дружини (47 полк и 1 дружина от 48-ми полк), 3 полски и една 12 см гаубична батарея – всичко 4 български батареи”⁵⁶ – оценява процесите началникът на Щаба на 3-та армия, но през лятото на 1918 г.

На запад от жп линията за Кобадин върху по-дългия участък до Расова трябва да се организира настъплението на 1-ва Софийска и 4-та Преславска дивизии, като между тях е оставена около 8 км полоса за настъпление и на турския 6-и корпус. Начело на тази Западна настъпателна група войски е оставен ген.-лейт. Ст. Тошев, проявявал неведнъж „своенравие” в отношенията с бележития немски военачалник. Начело на Източната настъпателна група, както и на цялата операция изобщо, застава самият фон Макензен, който

иска „да пробие Кобадинската крепост с „неговата“ 217-а дивизия, за да покаже как се превземат крепости”⁵⁷. Източната группировка има предназначение да бъде „ударната” группировка, а Западната – помощна. Друг е въпросът дали ходът на сраженията не се обуславя и от други фактори – напр. до каква степен противникът е прозрял вражеските намерения, как е разположил главните (основните) и резервните сили, в подходящ тактически момент ли е потърсена подкрепа от съседите и т.н.

Защото резултатите показват, че пробивът става още на 21 октомври около 17 ч. и то в резултат на комбинирани атаки от силите на 4-та Преславска дивизия на генерал Пантелей Киселов (1863–1927 г.). Но този успех не би бил възможен при „боксуване” от страна на съседите-турци и на юначните шопи от 1-ва Софийска дивизия. Над всички тях при координирането на действията стои Щабът на Западната група, ръководен от генерал-лейтенант Ст. Тошев. Едва след превземането на Кобадин и след нанасянето на флангови удар *откъм запад* със силите на преславци върху отбраняващия се противник около Топраисар и *откъм изток* – със силите на Конната дивизия, мощта на отбраняващите се при Топраисар пада. В хода на настъплението за турските войски остава превземането на с. Качамак и неговите околности.

Ако се върнем към изложението на Щаба на 3-та армия от 15 юли 1918 г. ще узнаем, че щабните анализатори тогава констатират и нелицеприятни истини, като напр. тази, че „точни сведения за числеността на турския корпус преди започването на атаката на 19 октомври не можах да се получат, макар и нееднократно да се искаха от командира на корпуса. Според едно сведение от 8 октомври съставът на корпуса възлизаше на 12 000 души”⁵⁸. С тази констатация със сигурност се доказва, че в организационното състояние на турските войски не всичко е било наред. Но това не означава автоматически, че в настъпателните бъдещи действия дивизиите, полковете и тaborите са се държали като „разбити авари”, както на 3 октомври.

По-следващите обобщителни думи на щабните офицери на 3-та армия със сигурност имат основания, ала отдалечените почти с век историци бихме ги възприели като напълно верни, само ако не се разминаваха с други, също изказвани от военни специалисти, оценки

в хода на самите военни действия. В разгара на лятото на 1918 г. началникът на Щаба на 3-а армия пише: „През време на тридневния бой (19–21 октомври) за завладяването на укрепената Кобадинска позиция турският корпус, въпреки че противникът срещу него не оказваше сериозно съпротивление и разполагаше само с 2 батареи, не прояви достатъчно енергия и стремителност в действията си. Командирът на корпуса още първия ден почна да донася, че батареите му разполагали със съвсем малко снаряди. Това накара началникът на Западната група да заповяда да се предадат от 1-ва Софийска дивизия още 2 батареи на турския корпус”⁵⁹.

Ако се обърнем обаче към документите, оставени в архива на 3-а армия в „горещите” октомврийски дни на провеждане на новата атака на Кобадинската отбранителна линия ще установим, че Щабът на тази армия тогава е констатирал, че в първия ден (19 окт.) 15-а дивизия е напреднала около 2 км, защото срещу нея имало слаби пехотни части и защото пак срещу нея стреляли „само две неприятелски батареи”. Частите на тази дивизия се озовали на 300–400 метра пред окопите на неприятеля, а левият фланг бил „малко напред” от десния фланг на Софийската дивизия. Другата – 25-а дивизия – с десния си фланг (който е в съседство с 4-та Преславска дивизия) и с центъра също била напреднала с около километър разстояние, обаче с левия фланг (74-ти полк) – само с около 500 метра⁶⁰. Това са обобщени данни от разгара на боя (1320 ч.). В 19 ч. вечерта не друг обаче, а командирът на корпуса докладва, че 15-а дивизия е завладяла предните позиции на неприятеля. Центърът и дясното крило достигнали до телените мрежи на неприятелските окопи, намиращи се между коти 138 и 142, а лявото крило било също наблизо до телените мрежи. 25-а дивизия с дясното крило се доближила на разстояние от 290 до 400 м пред неприятеля и е минала на 2–21/2 км пред старите позиции, като лявото крило било напреднало с около 800 до 1200 м пред старите позиции⁶¹. Тогава това настъпление се оценява като достатъчно и като успешно.

Основание за подобен род съждение дава и документ (информативно донесение), изпратен до командването на 1-ва софийска дивизия. Там се констатира от страна на ген. Ст. Тошев, че „за да се доразвие успехът на турския корпус” трябва да се разпореди „тази

вечер или утре рано да се предадат временно на командира на корпуса и още две полски с.с. [*скорострелни – К. К.*] батареи, понеже батареите на турския корпус за 2-3 дена не ще могат да се използват... Влезте в споразумение с командира на корпуса за мястото, където трябва да му изпратите батареите”⁶². Документирано е, че Хилми паша наистина се оплаква от липса на снаряди, но е факт, че това не му е за първи път и че излишни снаряди никъде няма, а началникът на Щаба на 3-та армия може да му помогне само със съвет да „разходва снарядите пестеливо” и да се обърне с донесение до Щаба на АГ „Макензен”. Въпреки това, и на 20-ти октомври настъпателните действия на двете дивизии като цяло са успешни: към 12,10 ч. корпусът е успял да плени около 800 руси с няколко офицери, 5 картучници, 1 минохвъргачка и много пушки и патрони⁶³. След като е овладян рубежът с *Кокарджа – чифлика Али бей – кота 121*, се налага лично генерал Ст. Тошев да подтикне ген. Киселов да изнесе левия фланг на своите настъпили части, за да изравнят своя фронт с десния фланг на 25-а турска дивизия. Пак той – генерал Тошев – оценява и на 20 октомври, че „турският корпус настъпва много успешно”. На намиращата се в негово подчинение 4-та Преславска дивизия е разпоредено „да подтиква” настъплението и на левия си, и на десния си съсед – това са 25-а отманска дивизия и 36-ти (Козлодуйски) полк на Сборната дивизия, комуто също било заповядано да форсира настъплението си към с. Аджемлер⁶⁴. Равносметката от сраженията по фронта на Западната група войски на 20-ти е положителна, като се посочва, че турският корпус е овладял рубежа *Кота 142 – село Кокарджа – Кота 147* (Коджа юг), 2 км северно от кота 121. Затова за следния ден на корпуса се поставя задача да атакува противника по фронта *Кота 147 (Идрис куюсу) изключ. – до с. Качамак включ.*, като след завладяването се утвърди на тази линия. Заповядва се корпусният командир да разпреди придадената му на 20-ти българска дружина от 47-ми полк да бъде оставена при чифлика Суус Али бей, където да влезе в състава на полка си, който е в разпореждане на ген. Тошев. Същият изрично повелява дивизиите и 6-и корпус да пазят „тясна свръзка помежду си и си взаимодействат”, като отделят „достатъчно силни резерви” за предстоящата атака⁶⁵.

Ето защо намираме за напълно основателни твърденията, че синът на възрожденската учителка Анастасия Тошева е следял пулса на боя, а фактът, че именно Преславската дивизия прави пробива при Кобадин, не е случаен. Тя е единицата, която най-добре взаимодейства със съседите. В състава се включват 7-ми, 31-ви, 47-ми и 48-ми пехотни полкове.

Успешни са действията и от следния ден. Но точно тогава възникват и известни напрежения. Те се генерират поради неточна оценка на диспозицията на частите от страна на корпусния командир. Той изразява в донесението си критика от бездействие на части на западния си съсед – 1-ва Софийска дивизия. В донесението си е отбелязал: „На запад от Мамут Куюс [*правилно название на селището е Махмуд куюсу, при все че в топографските карти се среща в модификацията Мамут Куюс – б.м., К. К.*] противникът имаше големи части и вследствие, че на напредването на 1-ва Софийска дивизия са се дали големи жертви от силен залпов артилерийски огън на противника; той контраатакувал обаче ние с резервните части укрепяваме си частите и заедно с артилерийския чувствителен огън е бил принуден противникът да отстъпи в бягство. Срещу 1-ва Софийска дивизия на десния фланг е нямало противник и тя е бездействала и заради туй нашата 15-та дивизия дала много жертви”⁶⁶. Доловил своевременно характера на отправените обвинения началникът на щаба на 3-та армия полк. Попов дава следното указание „Да му се предприше [*на командувацията 6-ти турски корпус – К. К.*] да донесе документално, че десният фланг на 1-ва Софийска дивизия е бездействал, защото обвинението е тежко, а пък по донесение на началника 1-ва дивизия и по положението, което дивизията заема тази вечер, дивизията нито момент не е бездействала, а всичкото време е водила бой и е напреднал 45-и турски полк, обаче и досега е изоставал назад, което се вижда и от Вашето донесение, тъй като десният фланг на 1-ва дивизия е 2 км северно от кога 149, а левият фланг на 15-та дивизия е южно от с. Индрис”⁶⁷.

Обвиненията всъщност са косвено към 25-ти Драгомански полк, който е натоварен да поддържа тясна връзка с турската 15-та дивизия. Пред неговата позиция нощува на 22 окт. охранение на руския 241-ви полк. То именно открива призори силен огън по българ-

ската позиция и веднага започва да настъпва, обаче преградният огън от българските батареи го разпръсва и застава да отстъпи. На разсъмване, 25-и полк настъпва и заема кога 149, където започва да се окопава, изпълнявайки заповед на бригадният си командир. Към 11,30 ч. неприятелят използва това безпричинно спиране на настъплението и настъпва в стика между 25-и български и 45-и турски полкове. Командирът на 25-и полк обаче изпраща двете роти, оставени в полкова поддръжка и те заставят противника да преустанови настъплението си⁶⁸. Нещата около тези часове обаче се тълкуват съвсем превратно от турското командване и бидейки неинформирано в детайлите относно причините за преустановяване временно на настъплението и за поведението на драгоманци, то представя нещата пред корпусното командване в невярна светлина. Оттук следват и обвинения в бездействие.

Тези компликации обаче нямат някакво значимо отражение върху общите настъпателни действия след превземането на Кобадинската отбранителна линия. В боевете от 19 до 22 октомври (вкл.) 1916 г. двете турски дивизии не допускат съществен асинхрон с българските си колеги и тяхното представяне на бойното поле може да се квалифицира като нормално. След това последвалите сражения в настъпателния ход на 3-та армия до Дунава са с по-малко значение и при тях липсва она дух, който виждаме да се доказва в равнината между Идрис Куюсу и Качамак. Що се касае до Лудендорфовата критика за премълчаването на германските и турските заслуги по отношение успешния завършек на Кобадинската операция, тя със сигурност би била докрай основателна, ако сред българския генералитет не се бе загнездила една мнителност към немско-турското коалиране. Релефно очерталият се вече конфликт между ген. Ст. Тошев и фелдмаршал А. фон Макензен, имащ след 21 окт. 1916 г. и видимия резултат с доказване правотата във вижданията на първия, този конфликт в унисон със спомена за турското отстъпление не би могъл да не катализира скепсиса по отношение на съюзниците изобщо.

В по-нататъшните бойни действия, когато се извършват и най-сериозните организационно-войскови прегрупирации, определено се формира стил на една по-добра съгласуваност и подобряване на съвместимостта между познатите ни войсковы съединения. Сред тях

вече отсъства 1-ва Софийска дивизия. Като най-близка стратегическа задача след 22 октомври се поставя достигането на рубежа ез. *Ташавду – с. Бонасчик*, но тя е бързо решена, а главното – прогонването на врага от Добруджа – според някои замисли на немското командване би следвало да се реши от кавалерията. Политическите разногласия сред съюзниците обаче налагат да се премине към укрепването позициите по тази линия. Сред всички части се открояват с присъствието си и двете турски дивизии. Но за да останат те на Добруджанския фронт определена заслуга има ген. Ст. Тошев – според намеренията на някои влиятелни германски военни ръководители се предвиждало изпращането на корпуса в състава на новоформиращата се Дунавска смесена армия.

На двете турски дивизии е поверен участък „от пътя Кьор чешме – Саръджа – кота 171 изкл., до кота 177 (югозападно от Естер) вкл.”⁶⁹. От състава на 25-а дивизия се отчислява 74-ти турски полк. На 21 ноември авангардите на дивизиите се оттеглят на главната позиция под натиска на противника. На 23 ноември руси и румънци настъпват с по-големи сили, като с челните си вериги достигат на места до 400–500 крачки пред телените мрежи. На 30 ноември русите започват стремителните си атаки срещу 4-та Преславска дивизия, като тези атаки продължават и през следващите два дни. Точно срещу този участък противникът търси успеха, докато пред фронта на Турския корпус и Сборната дивизия действията му имат повече демонстративен характер.

При отсъствието на по-интензивни военни действия в Добруджа с настъпателен или отбранителен характер, сред Турското главно командване, във връзка и с някои нови икономически реалии, съзрява идеята за инспекционна обиколка на турския *de facto* главнокомандващ Енвер паша сред неговите войски, при условие че вече на север от Дунав във Влашката равнина има прехвърлена и 26-та турска дивизия. Тогава възниква и мисълта за атестиране на командния турски кадър от страна на българските военни ръководители. Тази идея допускаме и да е подсказана от Енвер паша чрез германските съюзници. Последният отлично знае, че турските части са изпратени вместо германски, но предвид на някакви предварителни уговорки с германския генералитет относно потенциални междусъюзнически

корективи с българите, има блестящата възможност да легитимира свои бъдещи претенции чрез проверяване мнението на българските „работодатели“ относно турския команден кадър след успешната Кобадинска операция, като – заедно с това – чрез „македонската“ част от своята „инспекция“ реанимира турското самосъзнание в тази част на Балканите и с това катализира протурцизма сред военните и политически ръководители от Централните европейски сили. С подобен ход не само би се афиширал един своеобразен егалитаризъм между съседите-съюзници. Има и още нещо: опознал българската душевност, турският фактически главнокомандващ е със сигурност убеден, че от края на октомври насетне, при отсъствието на по-значителни сражения с руско-румънските сили, оценките на българските войкови командири и военачалници за турските им колеги не биха могли да бъдат негативни.

Българският команден кадър не само приема предложението да дава характеристики за турските си колеги, но и излиза с „на срещна инициатива“ – да награди с ордени и медали отличили се в дотогавашната съвместна дейност турски военнослужещи главно от редовия, подофицерския и фелдфебелския състав, сякаш за да докаже, че точно в тези среди трябва да се търсят истинските герои на турската армия... Един преглед на публикуваните като приложения списъци на наградени взаимно турски и български военнослужещи⁷⁰ би дал основание да се правят интересни изводи.

Сред тях напр. е този, че до късната есен на 1916 г. (началото на зимата на 1916–1917 г.) турският съюзник е казал своето признателно „Maşallah!“ на мнозина представители из средите на елита на българското войнство награждавайки със свои ордени и медали не само командващите на 1-ва и 2-ра армии, или началника на ЩДА ген.-м-р К. Жостов, или напр. главнокомандувания. Сред всичките наградени 1890 военнослужащи и 23 граждански лица се открояват още имената и на военни дипломати като полковниците П. Ганчев и Т. Марков (неправилно отнесен към генерал-майорите) и подполковниците Д. Азманов и Ил. Каблешков. Макар че списъкът на българските наградени военнослужещи е по-дълъг, може да се твърди, че до късната есен на 1916 г. в него няма награден нито един български редник или ефрейтор, нито един подофицер или фелдфебел, а само

няколко младши и няколко старши офицера. Сред тези последните обаче няма такива със „случайни” длъжности: в списъка са началникът на Свищовския гарнизон (от Свищовското пристанище българските военни власти са отправяли много товари по жп линията за съюзничката Турция!), началникът на Транспортната секция към Военно министерство, от когото е зависела организацията на превозите по българската жп мрежа, комендантът на гр. Одрин, този на гр. Пловдив и др.

В българските списъци на наградените 1126 турски военнослужещи и 12 граждански лица картината е малко по-различна: тук награждаванията до есента на 1916 г. почти отсъстват и изведнъж внезапно, още в средата на ноември (16-то число) на 1916 г. се удостоверяват 535 турски военнослужещи от низшия (редови) състав главно с Бронзови медали и Войнишки кръстове „За храброст” IV степен. Още 80 са отличените на 16 ноември, но с малко „по-различни” медали и ордени, из средите на няколкото офицерски кандидати, 20-ината фелдфебели и още по толкова старши и младши подофицери и фелдфебели. Техните фамилни имена най-често окончават на *-ов* или *-ев*: сигурен белег, че награждаваните са от новите български граждани-поданици на Царство България, мобилизирани от Гюмюрджинско или Изт. Родопи. Само от редниците това са 535 бойци; от тази последната група само десетина не са български турци, а дали сред тях няма български преселници-мухаджири списъците не могат да дадат информация. (Етническите турци от пределите на „стара” България са в българските допълняюци дружини или маршеви полкове и затова техните имена не би следвало да се търсят в тези списъци. Тази уговорка намираме за неизлишна, тъй като в списъците на наградените турски военнослужещи в редовия състав се срещат и няколко с категорично нетурски генезис: Георги Савов, Димитър Илиев, Иван Паласов, Мъгърдич Гарабетов, Сами, Суад и др.) Второто масово българско награждаване е от началото на декември 1916 г., но то се отнася изключително до офицерския състав на Османската армия.

За времето от 1915 до 1918 г. българското командване е подходило общо взето „скъпернически” при удостоверяването с военните отличия. То е раздало на турските офицери, офицерски кандидати,

подофицери и ефрейтори ордени на 502 лица. Пръв е получил още на 21 февр. 1915 г. ордена „Св. Александър” – III ст. с мечове по средата подполковник Мустафа Кемал бей – тогавашният военен аташе на Османската империя и бъдещ велик реформатор на родината си, докато неговият съмишленик, колега, приятел и в същото време пълномощен министър в София Фетхи бей получава пак този орден, даже вече с I степен, но едва на 9 януари 1918 г. Дори всесилният Енвер паша, както и султанът стават носители на български ордени доста по-късно. Редниците сред общия брой на отличените османски военнослужещи са 624, т.е. със 122-ма повече от началстващия състав, към който в случая се отнасят и ефрейторите, освен младшите и старши подофицерите и фелдфебелите. Почти 90% от отличения с войнишки кръстове или медали турски редови състав е от частите на 6-и корпус. Сега му е мястото и да подчертаем, че от всичко удостоените 359 началстващи лица от офицерския състав (към които се включват султанът, Енвер паша, командващи на различни армии, както дори и командири на чети) 164 са офицери от състава на воюващите в Добруджа 15-а и 25-а дивизии. Ако се съпостави балансово отношението между наградени от Турция български военноружащи – редници към офицери + офицерски кандидат-подофицери + ефрейтори – с това наградени от България турски военнослужещи, веднага ще се разбере, че при последните картината е качествено различна. Турската страна удостоява със свои военни отличия само 424 бойци, докато българските офицери, подофицери и ефрейтори са 1467. (При съпоставката изключваме нагадените взаимно 23 български и 12 турски граждански лица.) Налице е определена разлика във военнополитическата оценъчна визия от страна на двете командвания: българските награждавания са подчинени на разбирането, че по-качественият материал в османската армия това е низшият, а не офицерският състав. Затова и трябва да се награждават приоритетно турските редови войници и младши армейски военнослужещи, като се отдава предпочитание на живеещите в България турци. Осmano-турските награждавания отдават предпочитания при удостояване с отличия главно на офицерския кадър.

Впечатлява и друго обстоятелство: българите раздават най-много отличия в началото на декември 1916 г. Това са 156 ордена на

офицерския корпус, но 127 от тях са за началстващите лица от капитан надолу. Ако към това се добави и числото на удостоените на 16 ноември 1916 г. 535 редници и 80 ефрейтори, подофицери и фелд-фебели, получили вече свои медали на 16 ноември с.г., то излиза, че до 4 декември 1916 г. турските военнослужащи са получили над 2/3 от раздадените военни отличия за целия период на съюзничеството. С други думи – българското командване е изпреварило турските си колеги с удостояването с ордени и медали и то главно на войнишкия състав. Турското командване допуска в това отношение леко закъснение, но удостоява с много повече отличия офицерския състав на българската армия.

Прави впечатление също и това, че до 19 май 1917 г., когато от българска страна се присъждат много нови отличия на военнослужещи (*тази дата би могла и да се приеме като втора наградна вълна – б.м., К. К.*), броят на удостоените предимно старши офицери (полковници, подполковници и майори) е сравнително малък. Не ще и съмнение, че българското командване е изпитвало известни резерви именно към този ешелон на съюзническото турско командване. Затова на 19 май 1917 г. е побързало да удостои 82 от тази група на съюзническите офицери, към които е добавило и 21 капитани и още 125 поручици и подпоручици. Това е израз, че доверието към офицерския кадър, особено от средния ешелон (започвайки от командири на роти през командири на дружини, артилерийски отделения и ескадрони, до командири на полкове вкл., както и към техните заместници) докъм 19 май 1917 г. сред българските съюзници не ще да е било особено високо. Може да се възприема и като разбиране, че е било по-ниско от това спрямо командирите на взводове и роти. За сметка на това в списъка на низшия команден състав в процентно отношение не са малко имената от подофицерския и младшия офицерски състав, като единици са тези от средния ешелон, на които е присъдено българско военно отличие през ноември-декември 1916 г. Впечатлява и друго – числото (едва 97) на удостоените бойци от редовия турски състав през пролетта на 1917 г. (на 15 март, 4 април, 26 април) е доста малко. При това сред всички тях няма нито един с българско окончание във фамилното име.

Малкият процент на наградени от Османската държава български турци от българските войскове части, удостоени с турски

отличия също буди интерес. От всичко удостоени 585 ефрейтори и редници в българската армия само 55 са с имена от турско потекло. А турският списък на удостоени с български отличия на 26 април 1917 г. изобилства с имена на старши и младши подофицери, ефрейтори и редници, които са шофьори, телеграфисти и телефонисти, докато при сводния български списък на наградени военнослужещи този вид специалисти явно не са предлагани наведнъж за отличаване. Не би следвало да има съмнения, че между двете командвания е имало договаряния, а със сигурност и кандърми (*тур. kadým-и* = увещавания). В противен случай абсолютно необяснимо е как така на 7 декември 1917 г. българското командване награждава с „Народен орден – За военна заслуга – III ст.“ полк. Али бей. Последният вече близо година командва 177-ми турски полк – главен генератор на антибългарски настроения в Македония. Няколко дни преди това в ЩДА е бил получен рапорт от подполк. Г. Мархолов за крайно лошото впечатление, оставено у командващия на 11-та армия от представянето на този, намиращ се тогава в резерв, турски полк на инспекторски преглед в края на ноември 1917 г. (напълно контрастно на това от българска част). От този рапорт освен това се узнава за други мерзки деяния на посочения офицер, вкл. и за разстрели на свои войници от Гюмюрджинско и Македония, които преди това избягвали в български части⁷¹. За същия полкови командир месец и половина по-късно пристигат и други злепоставящи го сведения⁷².

Спрямо командващия на 25-та дивизия полковник Али Шукри бей, удостоен с „Народен орден за заслуга – II ст.“, още на 3 декември 1916 г. българските военачалници имат свои бележки и резерви⁷³. Но при все това, когато оценяват цялостната му дейност и поведение по време *на и след* Кобадинските сражения, българските военачалници не проявяват дребнавост, а го отличават поради факта, че ръководените от него войски са на първа бойна линия. А за отличаващия се с гей наклонности полкови командир на 177-ми полк, при условие, че този полк през цялото време от създаването си се занимава с политическа антибългарска агитация, удостояването със сравнително високо в йерархията отличие би могло да се обясни или с интервениране на турския главнокомандващ или с тактично българско съобразяване с познанството между Али бей и Енвер паша.

Интерес представлява и вниманието върху публикуваните в указания по-горе сборник атестации, отнасящи се до командния кадър на ниво *корпус* и *дивизия*. При подготовка на атестацията на командващия на 6-ти турски корпус генерал Мустафа Хилми паша от 7 дек. 1916 г. се посочва целият комплекс от добродетели, които може да съчетава в себе си личност от неговия ранг, като е обърнато особено внимание на благотворното му влияние за прекратяване на безредното отстъпление на турските 75-ти и 59-ти полкове в боя при Амузача на 3 октомври 1916 г. Тогава той с личния си пример и при подкрепата на българските дружини от 11 маршеви полк успял да спре отстъпващите, да ги организира и да „въздейства върху падналия... морал“⁷⁴. Неоснователното и прибързано обвинение за бездействие на левия фланг на 1-ва Софийска дивизия (25 Драгомански полк) в боя на 22 октомври не му се вменява ни най-малко за грешка, но се посочва един-единствен недостатък – липсата на инициатива. Пак на армейско ниво, но преди атестацията да бъде пратена до ЩДА, командващият на 3-та армия ген.-м-р Ст. Нерезов „премахва“ единствената критична бележка⁷⁵. Вече в ЩДА не друг, а главнокомандващият, приема редактирания текст, без напомнянето за *липса на инициативност* и деликатно интервенира. Ето съпоставка между двата текста – на изготвения в щаба на 3-та армия, и този, който се представя от ген. лейт. Жеков пред Енвер паша:

1. Интелигентен, със здрави военни познания. Разпоредителен. С твърда воля. Храбър. Строго изпълнителен. Здравно държи частите в ръцете си. Здрав физически. Липсва му обаче инициатива.

2. В боевете, които води корпусът в състава на армията, той, генерал Хилми паша, се държи отлично. Заяви с уместни целесъобразни бойни разпореждания, които правеше с хлад-

Интелигентен, със солидни военни познания. Разпоредителен. С твърда воля. Здравно държи частите в ръцете си.

Здрав физически. Суров войник. В боевете, в които води корпуса в състава на армията, генерал Хилми паша се държи отлично. Заяви се с уместни, целесъобразни бойни разпореждания, които прави с хладнокръвие. Смел. Винаги е близо до първите линии, за да влияе с

нокръвие. Смел, храбър. Винаги се е държал близо до първите линии за да влияе на духа на войските си. В боя на 3 октомври при с. Амузачея, когато към 6 часа след пладне се разколебаха от неприятелския артилерийски огън и след като оставиха в неприятелски ръце 2 свои батареи, почнаха да отстъпват в безредие, и когато другите по-близки началници на тия полкове, включително и началникът на 25-а дивизия, бяха също увлечени в отстъплението, командирът на корпуса генерал Хилми паша се явява зад отстъпващите части и сличния си пример, подкрепен от българските дружини от II-и маршеви полк, които се изпратиха от Щаба на армията да спрат отстъплението, успя да спре отстъпващите полкове, групира ги, и въздейства върху падналия им морал.

3. Като висш началник – другар от съюз на армия, прояви голяма коректност и отличен такт.

БТВО, с. 172–173

присъствието на духа на частите. В боя на 3 октомври при Амузачея, когато към 6 часа след пладне 75-и и 59-и турски полкове се разколебаха от неприятелския артилерийски огън и се яви опасност от отстъпление, командирът на корпуса генерал Хилми паша застана пред оттеглящите се части и успя с личния си пример да спре войските, да ги групира и да повдигне наново отпадналия им дух.

Като висш офицер-другар от една съюзна армия той всякога е проявявал голяма коректност и отличен такт.

Главнокомандуващ
Българската действаща
армия
генерал-лейтенант Жеков

БТВО, с. 174

Турското военно командване е помолило българското главно командване да атестира придадените към българските части командири на корпуси и дивизионни командири на 25 ноември. И макар че атестациите не са били още подготвени, още на 3 декември 1916 г. ген. м-р Хилми паша е бил награден със сравнително високото в тогавашната орденска йерархия отличие – Народен орден „За военна заслуга” – I степен. (Неговият колега, командващият на 20-и турски корпус ген. м-р Абдул Керим паша, както и началникът на Щаба на турската армия германецът Бр. фон Шелендорф паша ще получат същото това отличие, но това ще стане едва след половин година.) Редом с Хилми паша високи отличия на 3 декември ще бъдат дадени още на началника на 25-а дивизия полк. Шукри Али бей (Народен орден „За военна заслуга” – II ст.), на началника на артилерията в 6-и корпус полк. Али бей Мехмед Тефик (Орден „Св. Александър” – III ст.), на командира на 59-ти полк подполк. Али бей Мехмед (Орден „Св. Александър” – III ст.), на командира на 45-и пех. полк подполковник Исмаил Хакъ бей Ибрям (Орден „Св. Александър” – III ст.). Също орден „Св. Александър” III ст. с мечове се дава и на командира на 38-ми пех. полк подполковник Кеазим бей Хашим, на командира на 24-ти артилерийски полк подполк. Лейман бей, както и на подполковник Мустафа Изет бей – командир на 74-ти полк. Изненадващо, но обяснимо същият орден се присъжда и на командващия на 15-та дивизия подполк. Хамди бей Наджи паша – последният дълго време е бил извън строя и едва от 20 ноември нейното командване е било поето от заместника му подполк. Сюлейман Изет бей Галиб. (Последният също получава този орден след половин година – на 19 май 1917 г.) Няма никакви индикации за военноследствени действия срещу титулярния командир на 75-и полк, ала в списъка се посочва, че временният командир на тази единица майор Мухаддин бей Фаадил е сред удостоените, но с Народен орден „За военна заслуга” – III ст. Впечатлява присъждането на по-горепосочените отличия на уличени като отговорни за безредното отстъпление командири на 59-ти полк и на 25-та дивизия. При това за последния (полк. Шукри бей) атестациите и на двете нива не са най-блестящи. При евентуална съпоставка на двата текста се вижда как ген. Жеков сменя тона в характеристиката, която ще се изпрати на Енвер паша:

Интелигентен генерал-щабен офицер. Съобразителен. Енергичен. С голяма наклонност към проявяване на инициатива. Обаче вижда се ясно, че няма още служебна опитност, за да държи здраво частите в ръцете си и да влияе върху морала им. При това той не прояви във всички боеве нужното за сана му хладнокръвие и разпоредителност. Така в боя на 3 окт. при с. Амузачея частите му се разколебаха и почнаха отстъпление в безредие, в което безредие е бил и той увлечен, вместо със силата на властта, с която разполага и с личния пример да спре отстъпващите и повигне морала им.

Командващ 3-а армия:
ген.м-р: /п/ /не се чете/
ИВА., 9, с. 87

Тъй като сред многото наградени турски военнослужещи се срещат и такива, които не са в пряко оперативно подчинение на българските военни власти, в навечерието на Коледа (24 дек. 1916 / 6 ян. 1917 г.) турският военен аташе в София реагира по поръчение на Турската главна квартира. Според позицията на тази квартира „началстващите лица от съюзните държави, под чието подчинение се намират турски части, могат да награждават направо, без да се иска предварително съгласие” на турското командване. В други случаи, „т.е. при награждаване с ордени, които командващите нямат властта сами да дават, потребно е списъкът на лицата, които подлежат на награждаване, да бъде изпратен чрез военния аташе в Турската главна квартира на съюзната държава и след като всички формалнос-

Интелигентен генерал-щабен офицер. Съобразителен. Енергичен. Здрав физически. С голяма наклонност към инициатива.

Той трябва да поработи обаче още малко за личното си усъвършенстване, за да придобие опитност в службата и да вкорени в себе си нужните за всеки началник, както и за всеки войник хладнокръвие и решителност.

Главнокомандващ
Българската действаща
армия
ген.лейт. Жеков

БТВО. с.175

ти бъдат изпълнени, ордените и патентите да се изпратят в Цариград⁷⁶. При условие, че в списъка няма масовост на този тип награждаване, то претенциите на турската страна изглеждат безоснователни. Те биха могли да се възприемат като превантивен анонс за въздържане при бъдещи награждавания главно на висши военнослужещи от Отоманската армия, където сред старшите офицери и генералитета има различни „подводни течения”. А бонуси не би следвало да се дават на среди, които заемат или биха могли да заемат опозиционна по отношение следваната от Енвер паша линия. След няколко месеца – през пролетта на 1917 г. и турската страна ще върне жеста на българите, награждавайки главно с медала „За бойни заслуги” няколкостотин военнослужещи. Ордените „Имтияз” и „Лиакат” са рядкост, а „Меджидие” и „Османие” – още по-голяма.

Няма никакви по-сериозни данни, че българското награждаване от края на годината е повлияло сериозно върху поведението на личния и офицерския състав на Османската армия, сражаваща се под българско командване. С настъпателните боеве към Дунава се засилва обаче общата съвместна дейност с 4-та Преславска и със Сборната дивизия, въпреки че в тила започват да се проявяват сериозни разногласия по разделянето на военните придобивки от добруджанското население.

В „южния тил” (т.е. в оперативната зона на военните действия до 22 окт. 1916 г.) все повече се проявяват симптоми на разногласия особено по отношение на разпределението на т.нар. *военна плячка*. Ала оперативните заповеди, издавани от командването на 3-та армия най-често от Меджидие, Доробанцу или Бабадаг свидетелстват за наличието на *доминиращо добросъседски и колегиален дух*. Съществуването на подобен дух на колегиалност и добронамереност се налага предимно от българската страна, която в Добруджа, поради проявяващите се все по-често разногласия с германците, се изживява определено като домакин. От настъпателните боеве обаче българо-германските и българо-турските „покълващи” противоречия не се отразяват с особено негативно въздействие. Тон за това се дава от ЩДА и особено от Министерството на войната, където има въздържане от проява на антисъюзнически, с открит антитурски отенък, настроения срещу турското население в страната. По заповед на

министъра това висше военно-координационно ведомство известява на Централния комитет за подпомагане на войнишките семейства, „че трябва да се дава държавна помощ и на мюсюлманските бедни семейства, на които способните за работа членове служат в редовете на армията, макар че такива са командирани в турските части в Галиция, Румъния, Добруджа или Цариград, тъй като и те се бият за общата кауза на Централните сили”⁷⁷.

За да илюстрираме казаното, ще се позовем на сведението относно действията на артилерията на 25-а низамска дивизия на 20 декември 1916 г., изготвено от посочения вече като началник на този род войска в турската част подполковник Христов. Сутринта на тази дата, след като е било констатирано, че „поради лошите пътища” дивизиите не успели да достигнат набелязаните рубежи, го повиква началникът на дивизията и му прочита оперативната заповед за деня. Решава се да се тръгне по-рано и с усилен марш 25-а дивизия да „се изравни” с българските дивизии – Конната, Преславската и Сборната, които вече са се придвижили напред. Макар и да не са пристигнали резервите на батареите, поради много калния път, подполковник Христов заповядва на батареите на Хаири бей и на капитан Аврамов да тръгнат. На нескорострелните и гаубичните батареи се дава заповед да се движат без спиране за пътя Чукурова – Башкьой. [*Последният пункт – родно място на българския премиер Димитър Петков – след Първата световна война носи името Николае Бълческу – б.м., К. К.*] В края на 1917 г. в него живеят 1705 българи и 16 власи⁷⁸.

Когато авангардът на дивизията навлиза в дефилето, в с. Чукурово е посрещнат от пехотен и артилерийски огън от противникови части, заели и окопали се на близка височина. 74-и и 59-и турски полкове, които са в първа линия тутакси се развързват в боен ред от двете страни на шосето. „Излязох напред, ориентирах се и заповядах на командира на турското отделение [*дивизион – К. К.*] да излезе само една батарея на позиция югоизточно от Сиври тепе (кота 136), мислейки, че това са слаби ариергардни части срещу нашия фронт” – записва български офицер и след това уточнява. – „Батареята откри огън и противникът отстъпи от височината. Нашите части [*двата турски полка*] я взеха и продължиха настъплението, но не след много

бяха обстреляни силно от артилерийски полски и гаубичен огън. Видях, че положението става сериозно и заповядах двете турски батареи да заемат позицията южно от височината; излязох напред и избрах наблюдателен пункт на самата противникова височина. Видях, че ние, без да знаем, сме се натъкнали на главната укрепена противникова позиция. Заповядах турските батареи да открият ураганен огън по цялата окопана и заградена с телени мрежи височина”⁷⁹.

Тук бихме могли да прекъснем изложението на подполковник Христов и да посочим в критичен план, че признанието за „натъкване” на „главна укрепена противникова позиция”, която дивизионното разузнаване взело за слаби ариергардни части, не е добър атестат за тактическо и стратегическо мислене на командването... Защото вляво от турските части е напреднала 4-та Преславска дивизия, а вдясно също по-напред от настъпващите турски сили е и Сборната дивизия на ген. Кантарджиев. При тези условия да се регистрират макар и *остатъци от главна укрепена позиция* говори за недостатъци не само на артилеристите.

Христов намира, че батареите действали мудро, обърнал вниманието им за лошата стрелба и дал заповед веднага да излязат 2-та и 3-та скорострелни батареи [*а това са български артилерийски единици – К. К.*] напред. Пехотните части от 59 и 74-ти полкове настъпили стремително напред, преминали телените мрежи, превзели отметка 188 и се увлекли дотолкова, че слезли към с. Чинили. Нататък обаче ситуацията се усложнява, защото идват нови руски подкрепления и боят се затяга. Издава се нова заповед за интензифициране на артилерийския огън... Обаче ефективността на българския артилерийски огън е значително по-добра от стрелбата на турските батареи и това впечатлява началника на дивизията. В крайна сметка обаче резултатът не е утешителен, защото 25-а дивизия дава около 1100 души убити и ранени, без българските артилеристи да дадат и една жертва. Внимателният прочит на рапорта на българския артилерийски подполковник, придаден към 25-а низамска дивизия за началник на артилерията, относно сраженията и на други дати от месец декември 1916 г. би подсказал, че за около месец време една голяма част от настъпателната огнева дейност на 25-а дивизия се изнася от прикрепени временно към нея артилеристи на българския 2-ри

артилерийски полк, който в началото на войната е основна съставна част на прославилата се в Сърбия, а след това и чрез една своя бригада и в Добруджа, 6-та пехотна Бдинска дивизия. Затова турското Главно командване удостоява и Христов, както и десетки български офицери, вземащи непосредствено участие в съвместната бойна дейност, с най-масовото военно отличие – медал „За бойни заслуги”.

В самия край на бойната дейност на 15-та дивизия на Добруджанския фронт българското командване на 3-та армия, което се е въздържало в началото на декември да дава атестация за командните и началническите качества на подполковник *Сюлейман Изет бей*, понеже последният бил отскоро назначен начело на тази част, на 27 декември се отзовава с най-добра характеристика. „...През време на последните боеве при настъплението на армията на север... се е държал много добре. Енергичен, храбър и винаги е давал личен пример на своите войници към презиране на смъртта. Той се е отличил особено в боя на 20 декември при с. Ортакьой, в който бой е бил в първите линии на своите части, като неговото лично присъствие е окуражавало войниците за сломяването на неприятелската съпротива и превземането на силно укрепената... позиция. Добре схваща фактическата обстановка и с настойчивост привежда в изпълнение дадената му задача. Държи строг ред и дисциплина в частите си”⁸⁰. А само преди 3 седмици същият командващ на 3-та българска армия честно и откровено е заявил, че не може да се произнесе за командните качества на пристигналия едва преди 20 дни в негово подчинение нов началник на 15-а дивизия. Още повече че пред фронта на дивизията му не е имало значителни бойни действия. Но в тази характеристика редом с интелигентността, с дисциплинираността, разпоредителността, се отбелязва, че изглеждал физически слабават и че боледувал. В предоставената на Енвер паша атестация ген. Жеков е запазил характеристиката на ген. Нерезов. Ето защо удостояването на началника на 15-та турска дивизия чак през май 1917 г., когато вече е минало доста време, изглежда свършено естествено, както и това на неговия предшественик подполковник Хамди бей още в началото на декември 1916 г., когато са отличени командващият на корпуса, началникът на артилерията на корпуса, командващият на 25 дивизия, командирите на полковете предимно на 25-а дивизия и т.н.

По бойния път на двете дивизии на север (северозапад) се срещат много селища, свързани с българското историческо минало главно от епохата на Възраждането, но и от по-ранни периоди. В Николицел, Каталой, Налбант, Черна, Али бей кьой, Башкьой, Ак бунар (Ак пунар) и др. селища е бил все още жив в паметта на най-възрастните жители споменът за последните месеци на османското господство в Добруджа, когато разюздани банди главно от черкези са „бранели” османската власт... През 1916 г. обаче войните на Османската империя идват тук като съюзници на българите, на които историческата съдба е отредила мисията да отхвърлят румънското господство. Едва през пролетта на 1917 г. в условията на вече очерталите се противоречия със съюзниците някои с почуда узнават, че севернодобруджанските жители от селата, завзети от османските им съюзници са пропищели кански от „освободителите” си.

Всъщност сигналите за някои изстъпления на войските главно на 25-а низамска дивизия в Мачинско, Бабадагско, Тулчанско са се появили още в края на 1916 г. Но мудната и тромава работа на военносъдебните органи през януари и февруари силно забавя процедурите около разкриването на истината по изстъпленията и нарушенията на общовойсковия морал. А и военносъдебната част се задвижва толкова бавно така, че едва през втората половина на април 1917 г. командването на 6-и турски корпус се опитва да даде негативен отговор на повдигнатите от армейското командване на 3-та армия обвинения по снети дознания от страна на местното население на села като Николицел и Башкьой, Чинели и Мегданкьой.

В началото на март началникът на военнополойцейската секция на 3-та армия информира чрез свой рапорт началника на военносъдебната част, че в резултат на проведена анкета из района на действие на армията било установено, че „съюзните нам турски войски са извършили нечувани жестокости и изстъпления над мирно, предимно българско население, като са безчестили жени и деца, убивали жертвите си, ограбвали всичко в къщи като оставяли жителите боси и гладни, без подслон; изгаряли, разрушавали и сквернили всичко като не са пощадили даже и черквите ни”⁸¹.

Началникът на военнополойцейската секция предупреждава обаче, че приложените в преписката 25 дознания, 10 протокола, едно

изявление и четири списъка давали „само слаба представа за извършените от турците зверства”⁸².

От представени документи става ясно, че от българо-румънското село Николицел са били ограбени 97 семейства: на Петър Узунтома (№ 3 в списъка) са му задигнати напр. само един кон с амуницията (хамута) и каруцата, но по тогавашни цени това се оценява като загуба от 1100 лв.; на Иван Ангел обаче загубата е по-голяма – нему са взели два коня с един хамут и една каруца; на Митю Попа Еню са секвестирали 1 каруца, 1 хамут и 2 крави и т.н. Йоргу Константинеску е бил оцетен с една каруца и 1 хамут, но редом с това е лишен и от 1700 л вино и 200 л. ракия. Общо от селото са взети 103 коня, 60 крави, 12 вола, 145 овце и др. селскостопански животни. Особено тежко е пострадал отсъстващият от 22 до 24 декември 1916 г. от селото, поради това, че се намирал в Тулча очевидно състоятелен българин Христо хаджи Добрев. Възрастният човек е оставил своя (най-вероятно!) ратай да му пази имението. Още на 22 декември тук дошли турски войници и от имението му изчезнали 15 чифта лозарски ножици, 8 пердега, 2 юргана, 2 дюшека, 4 възглавници, 8 чаршафа и др. След два дни, когато Николицел бива завзето идва един турски полк (*неправилно между впрочем посочен като 35-и; в Николицел влиза 75-и турски полк – К. К.*) войниците задигат 2 коня, 3 чифта конски хамути, 2 каруци, 250 кг лук, 2250 л вино, 450 л ракия и др.⁸³ От турски набези в завзетото село Николицел пострадва и 40-годишната немкиня, съпруга на румънски офицер, Паула Стаматеску. От нейния дом 20 турски войници задигат „всички дрехи и 1 сандъч с бижутерия за около 5000 лв. и пари в наличност 285 лв.”.

От с. Башкьой, Бабадагска околия, има съставен списък на 49 глави на семейства с посочено ограбено от преминалите през селото турски войски имущество от коне, крави, овце, кози, агнета и друг добитък, както и от стопански инвентар. Загубите на тези 49 семейства също не са малки. На селянина Иван Радев например са задигнати без никакъв реквизиционен документ 84 овце, а на Косьо Неделчев 3 коня. Поплак на селската душа съдържа и протоколът, изготвен от жителите на с. Башбунар, Бабадагско, които говорят за своето „плачевно положение” към 1 януари 1917 г., след като преминали турските войски през тяхното село и ограбили „8000 крини храна” (*вероятно*

става дума за пиеница – *К. К.*), 100 коня, 150 каруци, 400 вола и крави, 2 500 овце и „много покъщнина”.

Сред документите могат да се срещнат и оплаквания на жени от с. Ортакьой, Тулчанско, които били подложени „на най-грозни поругания”, а някои пряко признават, че са били бити и изнасилени⁸⁴. Срещат се и сведения за открито враждебни действия и към черковни храмове.

Запознаването с цялата налична документация дава основания да се правят някои изводи за морала на съюзническите на българската армия турски войски, но също така и за българското войсково командване, което явно е бавило дознателската работа на военните юристи, защото се оказва, че тя е задвижена едва през месец март 1917 г. В края на месец март полк. К. Станчев прави достояние постъпилите данни до Щаба на групата „Макензен”, а оттам искат обяснения от Щаба на 6-и турски корпус. От командването на вече Сборната (смесена) съюзническа армия към 18 април се получава отговор. В него се казва, че командването на 6-и корпус е проучило „щателно” единичните случаи и затова съобщава, че ”поради изминалото дълго време нищо не може да се установи” и че липсвали показания за имена и войскове части, по които биха могли да се посочат конкретни виновници. Освен това от страна на населението в Генералното командване на Смесената армия, откак последното било в Бабадагска околия, нямало постъпили оплаквания. С това де факто се слага край на обследванията за турските изстъпления, които стават в края на 1916 г. малко преди 3-а българска армия да достигне р. Дунав. Едва ли би следвало да има сериозни съмнения, че този род действия рефлектират сериозно върху освободителната мисия на българската войска.

На 2 януари 1917 г. със заповеди на АГ (Армейска група) „Макензен”, в чийто състав е основано звено 3-та българска армия, извън нейния състав се изваждат Щабът на 6-и армейски корпус и 15-а низамска дивизия, а седмица по-късно с аналогична заповед това става и с 25-а дивизия⁸⁵. С това се слага край на четиримесечното бойно сътрудничество във войната срещу Румъния на Добруджанския фронт.

Тук е мястото да посочим, че още в първия ден от втората атака на Кобадинската укрепена линия (19 окт. 1916 г.), когато за

резултати от съвместна бойна дейност трудно може да се говори, немският военноморски аташе в българската столица Х. Ю. фон Арним информира своите началници в Берлин, че от австрийски източник узнал за намерение на Турция „твърдо“ да иска „като благодарност за въоръжената помощ връщането на областта на запад от Марица“⁸⁶. И това е още преди 6-ти турски корпус да е измил „петното“ от 3 октомври и когато още не се знае дали няма да се сбъднат предупрежденията на генерал фон Лосов! От информацията на германския военен дипломат разбираме още, че д-р В. Радославов обявил „и този слух за изсмукан от пръстите“. Обаче царят бил информиран, че Халил бей поставил въпроса в Берлин на обсъждане. Той обаче застъпвал добре познатото становище, че турците били дошли в България не по българско, а по германско желание и че са били „изпратени като германски помощни войски“⁸⁷.

„Какви ходове във връзка с това информативно сведение би следвало да предприеме българската дипломация и не би ли трябвало при наличието на подобни замисли да се задействат своевременно дипломатите от Вилхелмщрасе, вложили толкова енергия за спечелване на България за каузата на Централните сили?“ – това са въпроси, които излизат извън обхвата на тук интерпретираната проблематика. Но че българското държавно ръководство в лицето на държавния глава и на премиера е имало навременни сигнали за целите на осъществяваната вече на дело турска военнополитическа стратегия, а не просто за потенциалните намерения на Империята, в това не би следвало да се съмняваме.

“Братството по оръжие”, за което пръв заговорва българският военен аташе в Берлин полковник П. Ганчев, още през 1916 г. се оказва фикция.

БЕЛЕЖКИ

¹ Добрев, А., **Ив. Коев**. Действията на турски войскови части като съюзник на Трета българска армия в Добруджа през Първата световна война – В И Сб. 1998, № 2, 138–156.

² Имаме предвид появата на **Българската армия** в Световната война. 1915–1918 г. (БАСВ), Т. IX (Настъплението на Трета армия в Добруджа).

С., 1943, с. 83–90, 154–157. 200–202, 212–213, 246–248, 288–289 и др. в разгара на Втората световна война.

³ **Фидан, Н.** Съвместните турско-български военни операции през Първата световна война – В: Б ъ л г а р с к о - т у р с к и т е военнополитически отношения през първата половина на XX век. С., 2005, с. 57–66.

⁴ Българо-турски военни отношения през Първата световна война (**БТВО**), С., 2004, с. 9.

⁵ Това не означава обаче, че би следвало да си затваряме очите за онези български турци, които са мобилизирани в българската армия и *със* или *без* контакти със сънародниците си от частите на 6-и корпус, изпълняват войнишкия си дълг, подчинявайки се на свещената повеля на Корана: „Инш Аллах”. Такива са редниците Илиаз Алиев от 1/4 запасна болница, Ибрям Мехмедов от 2/6 полска болница, Демир Рашидов от 53-и пех. полк, Ахмед Рашидов от 5-и пех. полк, Юсеин Бейтулов от 7-ми пех. полк (*ДВИА*: ф.1563, оп. 1, а.е. 1, л. 113). От 26 септември 1916 г. се изключват от котлова храна „долните чинове” от Сборната рота към Добричкото етапно комендантство 373 войници, сред които 130 са с турско-татарски фамилни имена с български окончания (Пак там, л. 110).

⁶ **БАСВ**. Т. IX, с. 155. Тази именно гледна точка, отстоявана и от **Добрев, А., И. Коев**, ни дава основание да се разграничим от по принцип вярното, особено по отношение на обявената численост на тази единица, но не съвсем прецизно твърдение на наш колега, че включването на тази единица в „окомплектоване” на 3-та армия се отнася през втората половина на септември 1916 г. – **Пенчиков, К.** Освобождението на Добруджа през 1916 г. – В: *История на Добруджа*. Т. 4. С., 2007, с. 207.

⁷ **Фидан, Н.** Цит. съч., с. 58.

⁸ **БАСВ**. Т. VIII, с. 726.

⁹ Пак там, с. 59. По същество същият извод би могъл да се направи и от **Добрев, А., Ив. Коев**. (Цит. съч., с. 145), ако не се прочете внимателно предшествувания и следващия текст.

¹⁰ Известия на военните архиви (**ИВА**). Т. 9, с. 22 и 30.

¹¹ **БТВО**, с. 356. Намираме за неточни твърдения в интернет пространството, че за пръв път части на 6-и корпус вземат участие в боевете при първата атака на Кобадинската позиция на 16 окт. 1916 г. (<http://forum.boina.slawa.net/showthread.php?t=9582>. Участието на турски корпус в боевете в Добруджа)

¹² **Добрев, А., Ив. Коев**. Цит. съч., с. 147.

¹³ **БАСВ**. Т. IX, с. 86.

¹⁴ Пак там, с. 87.

¹⁵ **Фидан, Н.** Цит. съч., с. 59–60. За разигралите се събития през септември–октомври в Кобадинската операция не става дума и в по-обобщаващи турски изследвания като тия на **Kocabaş, S.** *Penzermentizm'in "Şark'a Doğru"* Politikasi. Istanbul и на **Çeliker, F.** *Turkey in the first world war – Revue international d'histoire militaire*, 1980, № 46, p. 199.

¹⁶ По този въпрос вж. напр. **Камбуров, Г.** *Фаталната илюзия*. С., 1999, с. 94–95, 102–110.

¹⁷ **Добрев, А., Ив. Коев.** Цит. съч., с. 148–149.

¹⁸ Недобрата техническа осигуреност на турските съюзници е факт, а не митологема. Този факт е дал повод на неизвестен автор години след това да разказва: „*Даде се нареждане да излезе напред още една – трета батарея. И поради липса на българска батарея, на позицията при двете наши батареи пристига една турска. Но какво се оказа? Батарейният командир няма наблюдателна тръба и не може да постави батареята си на дълбоко закрита позиция. Да я постави на открита или на маскирана позиция на това малко гребенче, значеше да бъде тя унищожена от мощната руска артилерия... Командирът на 6/5 батарея прибра Абдула ефенди, който за щастие се оказа френски възпитаник в своя наблюдателен пункт и му услужил с тръбата си, а сам се задоволил с бинокъла си... Но нещастие то не спираше само дотук. Турската батарея нямала и телефони, та от наблюдателния пункт до оръдията командите трябвало да се предават от уста на уста чрез предавачи... Така се е командвала артилерията в Руско-турската война и сега турците се изправяха пред русите по същия начин... Командирът на 6/5 батарея снабдил турската батарея с телефони и телефонисти, които отлично знаели турски език и работата тръгнала в по-благоприятен ред”.* **Капитан Енгезки.** За Добруджа. Картини от световната война. (Б.м., б.г.), с. 72–73.

¹⁹ **БАСВ.** Т. IX, с. 212.

²⁰ **Жеков, Н.** *Българското войнство (1878–1928)*. С., 1928, с. 408.

²¹ За времето от 17 до 19 септември, когато протичат първите настъпателни действия на 3-а българска армия срещу Кобадинската отбранителна линия, загубите общо за армията са 549 убити, 3680 ранени, 534 изчезнали, а за 6-и турски корпус (и по-конкретно за намиращите се на бойна линия 74-ти и 75-и низамски полкове – 36 убити, 348 ранени, 62 изчезнали). – **БАСВ.** Т. 9, с. 395.

²² **БТВО,** с. 356–359.

²³ В едно старо досоциалистическо учебно пособие, след като става дума за румънския десант при Ряхово на 1 окт. 1916 г. е записано следното: „Едновременно с десанта русите и румънците с главните си сили настъпили

на кубадинската линия. Руските части проявявали по-голяма смелост и със свойствената за тях храброст се врязали в българската линия, чиито защитници храбро отстоявали атаките. Борбата продължила от 5 до 7 октомври. В разгара на боя една турска дивизия отстъпила в безредие и се получил пробив. Околните български полкове се втурнали и прикрили пробива, запушили дупката. Турската дивизия била върната и се била с още по-голяма ревност, за да измие срама си”. (**Станев, Н.** История на нова България 1878–1944. В. Търново (б.г.), с. 338). От приведеня цитат читателят би могъл да разбере, че руските части са били тези, които се врязали в „българската линия”, че „врязването” ще да е станало между 5 и 7 октомври, че турските дивизии ще да са били най-малко 2, че е побягнала цялата турска дивизия и пр. Другояче казано – написаното е близко до истината, но не е самата истина.

²⁴ **Добрев, А., И. Коев.** Ц и т., съч., с. 150–151.

²⁵ **БАСВ.** Т. IX, с. 478.

²⁶ Пак там.

²⁷ **БТВО,** с. 363. Срв. с текста в **БАСВ.** Т. IX, с. 493, който намираме за по-пълн и по-точен.

²⁸ Пак там, с. 365. Срв. **Çeliker, F.** Op. cit., p. 199 – на 3 окт. 1916 г. няма такива събития.

²⁹ **БТВО,** с. 364.

³⁰ Пак там, с. 366.

³¹ **Д ВИА.** Ф.40, оп.2, а.е.1276, л. 468.

³² **БТВО.** с. 123. Срв. с **ИВА.** Т. 9, с. 47. Считаме за lapsus calami от съставителите и редакторите на БТВО... указаната дата на пристигането на Щаба на корпуса 20 септември. По-точна е 28 септември – т.е. посоченото в **ИВА**...

³³ **ИВА.** Т. 9, с. 46.

³⁴ Вж. **БАСВ.** Т. IX, s. 592.

³⁵ **Малеев, Л.** История на Първата световна война 1915–1918 г. Междусъюзническите отношения – военнополитически етюд. С., 1951, с. 22 (машинописен текст във ВА „Г. С. Раковски”), с. 51. Една част от забегналите на юг войници са върнати в строя.

³⁶ Всички данни за турските загуби са извечени из **БАСВ.** Т. IX, с. 168, 395, 414, 436, 439, 592, 872–873. Вж. и **БТВО,** с. 185.

³⁷ **ДВИА.** ф. 02, оп.1, а.е.87, л. 83.

³⁸ **Марков, Г.** Голямата война и Българската стража между Средна Европа и Ориента 1916–1919. С., 2006, с. 39.

³⁹ По **Тошев, Ст.** Победени, без да бъдем бити. С., 1924, с. 84. Срв. с **ДВИА.** ф. 012, оп.1, а.е.125, л. 175 г.

⁴⁰ **БТВО**, с. 365. **Анкадрирваха** от фр. глагол *encadrer* = обграждам.

⁴¹ България в Първата световна война. Германски дипломатически документи (**БПСВ**). Т. 2, 1916–1918 г. С., 2005, с. 170.

⁴² **БТВО**, с. 144.

⁴³ **ИВА**, 9, с. 71. (К.м., К. К.). В текста би могло, разбира се, да се каже нещо за ролята конкретно на съюзническата османска армия. Но ген. Жеков към 14 октомври се е въздържал да прави това. При все това Енвер паша в отговора си дава вид, че възприема словата на българския си „колега” като израз на „чувства на сърдечно другарство”, изказани конкретно към „отоманската армия”.

⁴⁴ **ИВА**, 9, с. 76.

⁴⁵ **БПСВ**. Т. 2, с. 176–177.

⁴⁶ **Зафиров, Д.** Спомени на един полкови свещеник за освобождението на Добруджа в 1916 г. – В И Сб. 1994, № 2, с. 29.

⁴⁷ Пак там, с. 30–31.

⁴⁸ **ИВА**. Т. 9, с. 54.

⁴⁹ Пак там.

⁵⁰ **БТВО**, с. 148.

⁵¹ П а к там.

⁵² **БТВО**, с.149. Пояснителните бележки на съставителите на сборника относно селищните названия на румънска територия не са верни. В случая не се има предвид българското село Загорци, Добричко, а едно румънско село – едноименник с българското *Кокарджа*. Българското село *Загорци* се намира на около 40 км южно от румънското *Кокарджа*.

⁵³ **Марков, Г.** Голямата война и Българската..., с. 43.

⁵⁴ Пак там, с. 41.

⁵⁵ Това е нова Сборна дивизия, нямаща нищо общо със Сборната дивизия в началото на войната. Последната е станала вече 12-а пех. дивизия, а първата е обединила войскови части на Варненския укрепен пункт, 53-и пех.полк, 2/6 пех. бригада, 11 марш.полк и др. – вж. **Василев, В., Г. Вълков, Ив. Драев и др.** Българската армия 1877–1919. С., 1988, с. 291.

⁵⁶ **БТВО**, с. 366–367.

⁵⁷ Пак там.

⁵⁸ **БТВО**, с. 367. Един публикуван документ със забележка „Точният състав не е известен”, изготвен от началника на Оперативното отделение на 3-а армия полк.Давидов посочва, че „всичко” корпусът имал 12 066 „строеви войници”. Във вертикален ред скрупулозно е подреден численият състав на 38-ми, 56-ти, 59-ти, 74-ти, 75-ти, 45-ти пехотни полкове, чието сумиране обаче показва не 12 066, а 11 981 войници: 2199 + 3000 + 11 146 + 1444 + 1692 + 2500. Липсват сведения за 24-и и 15-и артилерийски полкове, както и за двете инженерни, картечните и санитарни роти и в двете дивизии.

⁵⁹ Пак там.

⁶⁰ Пак там, с. 150.

⁶¹ **ИВА**. Т. 9, с. 55.

⁶² Пак там, с. 151.

⁶³ **ИВА**. Т. 9, с. 58.

⁶⁴ **БТВО**, с. 154.

⁶⁵ **ИВА**, с. 57–58.

⁶⁶ **БТВО**, с. 157. От недостатъчно ясно формулираната в детайлите основна идея на донесението става ясно, че турският военачалник упреква десния фланг на 1-ва дивизия в пасивност или най-малкото в нарушение заповедта на командващия 3-та армия на принципа за взаимодействие.

⁶⁷ **БТВО**, с. 158. Словоредът и стилът са запазени. Селото е *Идрис куюсу*, а не с. Индрис.

⁶⁸ **БАСВ**. Т. 9, с. 793.

⁶⁹ **БТВО**. с. 367. Срв. **ИВА**. 9, с. 81.

⁷⁰ **БТВО**, с. 461–595. В името на коректността трябва да се посочи освен няколкократно цитираното изследване на **Добрев-Коев** и две други техни публикации във ВИСб. „Награждаването на заслужили офицери с български и турски военни отличия през Първата световна война” – 1998, № 2, с. 165–198 и „Войници от турската армия, наградени с български военни отличия 1916–1918 г.”, 1999, № 1, с. 134–159.

⁷¹ **БТВО**, с. 286–287. Вж. и с. 462.

⁷² Пак там, с. 301, 306.

⁷³ Пак там, с. 173, 175, 360–361, 362, 365.

⁷⁴ **БТВО**. с. 72–173.

⁷⁵ **ИВА**. 9, с. 86.

⁷⁶ Вж. **Петров, Т., А. Добрев, Ив. Коев**. Българските ордени и военни отличия за участие в Първата световна война – *ВИСб*. 1999, № 5, с. 167.

⁷⁷ **БТВО**, с. 177. При условие, че към края на добруджанската кампания вече чувствително се е усилил при протекцията на Германия турският натиск за „изпращане на тренове със съестни припаси” за турската столица, обещани от Добруджа, (вж. *БТВО*, с. 178), ангажирането на Министерството на войната, с напомняне за подпомагане на мюсюлманските бедни семейства, е твърде показателно...

⁷⁸ Вж. **Северна Добруджа**. Пътеписни бележки и спомени за българите (1878–1940). Състав. Ж. Попов. С., 1993, с. 223.

⁷⁹ **БТВО**, с. 184–185.

⁸⁰ Пак там, с. 185.

⁸¹ **ДВИА**. ф. 40, оп. 2, а.е. 934, л. 223.

⁸² Върху тази страна на междусъюзническите българо-турски връзки обръща бегло внимание и **Камбуров, Г.** Цит. съч., с. 187, макар и да не се визира никаква конкретика.

⁸³ **ДВИА.** ф. 40, оп. 2, а.е. 934, л. 231.

⁸⁴ Пак там, л. 233.

⁸⁵ **ДВИА,** ф. 740, оп. 5, а.е. 151, л. 151.

⁸⁶ **БПСВ.** Т. 2, с. 174.

⁸⁷ Пак там.

ЛИТЕРАТУРА

Архивни източници

Държавен военноисторически архив (**ДВИА**), ф. 012; 02; 40; 740; 1563

Публикации

България в Първата световна война. Германски дипломатически документи (**БПСВ**). Т. 2, 1916–1918 г. С., 2005.

Българо-турски военни отношения през Първата световна война (**БТВО**), С., 2004.

Българската армия в Световната война 1915–1918 (**БАСВ**), Т. VIII. 1939; Т. IX, С., 1943.

Василев, В., Г. Вълков, Ив. Драев и др. Българската армия 1877–1919. С., 1988.

Добрев, А., Ив. Коев. Действията на турски войскове части като съюзник на Трета българска армия в Добруджа през Първата световна война – В И Сб. 1998, № 2.

Добрев, А., Ив. Коев. Награждаването на заслужили офицери с български и турски военни отличия през Първата световна война – В И Сб. 1998, № 2

Добрев, А., Ив. Коев. Войници от турската армия, наградени с български военни отличия 1916–1918 г. – В И Сб. 1999, № 1.

Жеков, Н. Българското войнство (1878–1928). С., 1928.

Зафиров, Д. Спомени на един полкови свещеник за освобождението на Добруджа в 1916 г. – В И Сб. 1994, № 2.

Известия на военните архиви (**ИВА**), Т. 9.

Камбуров, Г. Фаталната илюзия. С., 1999.

Капитан Енгезки, За Добруджа. Картини от световната война. (Б.м., б.г.)

Малеев, Л. История на Първата световна война 1915–1918 г. Междусъюзническите отношения – военнополитически етюд. С., 1951.

Марков, Г. Голямата война и Българската стража между Средна Европа и Ориента 1916–1919. С., 2006.

Пенчиков, К. Освобождението на Добруджа през 1916 г. – В: *История на Добруджа*. Т. 4. С., 2007.

Петров, Т., А. Добрев, Ив. Коев. Българските ордени и военни отличия за участие в Първата световна война. – *В И Сб.* 1999, № 5.

Северна Добруджа. Пътеписни бележки и спомени за българите (1878–1940). Състав. Ж. Попов. С., 1993.

Станев, Н. История на нова България 1878–1944. В. Търново (б.г.).

Тошев, Ст. Победени, без да бъдем бити. С., 1924

Фидан, Н. Съвместните турско-български военни операции през Първата световна война – В: *Б ъ л г а р с к о - т у р с к и т е* военнополитически отношения през първата половина на XX век. С., 2005.

Çeliker, F. Turkey in the first world war. – *Revue internationale d’histoire militaire*, 1980, № 46.

Kocabaş, S. Pencermeizm’in “Şark’a Doğru” Politikası. Istanbul.

Интернет-базирани източници

http://forum.boina.slawa.net/showthread.php?t=9582. Участието на турски корпус в боевете в Добруджа.